

॥ नमो तस्स भगवतो अरहतो सम्मासम्बुद्धस्स ॥

संयुत्तनिकाये

सळायतनवग्गटीका

१. सळायतनसंयुत्तं

१. अनिच्चवग्गो

१. अज्झत्तानिच्चसुत्तवण्णना

१. चक्खतीति **चक्खु**, जाणं, यथासभावतो आरम्मणस्स जाननेन समविसमं आचिक्खन्तं विय पवत्ततीति अत्थो । तथा मंसचक्खु । तम्पि हि रूपदस्सने चक्खतीति **चक्खु** । बुद्धानंयेव चक्खूति **बुद्धचक्खु**, असाधारणतो हि सत्तसन्तानेसु सस्सतुच्छेददिट्ठि अनुलोमिकजाणयथाभूतजाणानञ्चेव कामरागानुसयादीनञ्च याथावतो विभावितजाणं आसयानुसयजाणं इन्द्रियपरोपरियत्तजाणञ्च । हेट्ठिमा तयो मग्गा चतुसच्चधम्मेसु वुत्ताकारेन पवत्तिया धम्मे चक्खूति **धम्मचक्खु**, तथा तेसं फलानि तंतंपटिपक्खेसु पटिप्पस्सद्धिपहानवसेन पवत्तनतो । समन्ततो सब्बधम्मेसु चक्खुकिच्चसाधनतो **समन्तचक्खु**, सब्बजुतज्जाणं । दिब्बविहारसन्निस्सयेन लद्धब्बतो देवानं दिब्बचक्खु वियाति तं **दिब्बचक्खु**, अभिज्जाविसेसो । आलोकं वड्ढेत्वा रूपदस्सनतो “**आलोकफरणेना**”ति वुत्तं । “इदं दुक्खं अरियसच्चन्ति मे, भिक्खवे, पुब्बे अननुस्सुतेसु धम्मेसु चक्खुं उदपादी”तिआदिना (सं० नि० ५.१०८१; महाव० १५) नयेन आगतत्ता चतुसच्चपरिच्छेदकजाणं “पज्जाचक्खू”ति वुत्तं । तदिदं “विपस्सनाजाण”न्ति वदन्ति, “विपस्सनामग्गफलपच्चवेक्खणजाणानी”ति अपरे ।

पच्चयभूतेहि एतेहि अभिसम्भरीयन्तीति सम्भारा, उपत्थम्भभूता चतुसमुद्धानिकरूपा । सह सम्भारेहीति **ससम्भारं** । महाभूतानं उपादाय पसीदतीति **पसादो** । अक्खिक्कूपके अक्खिपटलेहीति उभोहि अक्खिदलेहि । **सम्भवो**ति आपोधातुमेव सम्भवभूतमाह । इध “**तेरस सम्भारा**”ति वुत्तं । **अट्टसालिनियं** (ध० स० अट्ट० ५९६) पन सण्ठानेन सद्धिं “चुद्धस सम्भारा”ति आगतं । तत्थ **सण्ठानन्ति** वण्णायतनमेव परिमण्डलादिसण्ठानभूतं । विसुं वचनं पन नेसं तथाभूतानं अतथाभूतानञ्च आपोधातुवण्णायतनानं यथावुत्ते मंसपिण्डे विज्जमानत्ता । सम्भवस्स चतुधातुनिस्सितेहि सह वुत्तस्स धातुत्तयनिस्सितता योजेतब्बा । **दिट्ठिमण्डले**ति अभिमुखं ठितानं पटिबिम्बपज्जायनट्टानभूते चक्खुसज्जिताय दिट्ठिया पवत्तिट्टानभूते मण्डले । **सन्निविट्ठन्ति** एतेन चक्खुपसादस्स अनेककलापगतभावो दस्सितो । तथा हि सो सत्त अक्खिपटलानि अभिव्यापेत्वा वत्तति । यस्मा सो सत्त अक्खिपटलानि व्यापेत्वा ठितेहि अत्तनो निस्सयभूतेहि कतूपकारं तंनिस्सितेहेव आयुवण्णादीहि अनुपालितपरिवारितं तिसन्ततिरूपसमुद्गापकेहि उतुचित्तहारेहि उपत्थम्भियमानं हुत्वा तिट्ठति । **रूपदस्सनसमत्थन्ति** अत्तानं निस्साय पवत्तिविज्जाणस्स वसेन रूपायतनदस्सनसमत्थं । **वित्थारकथा**ति तस्स चक्खुनो सोतादीनञ्च हेतुपच्चयादिवसेन चैव लक्खणादिवसेन च वित्थारकथा ।

सम्मसनचारचित्तन्ति विपस्सनाय पवत्तिट्टानभूतं विपस्सितब्बं चित्तं । केचि “विपस्सनुपगतकिरियमयचित्तं”न्ति

वदन्ति, तं तेसं मतिमत्तं । तीणि लक्खणानि दस्सेत्वा विपस्सनं उस्सुक्कापेत्वा अरहत्तस्स पापनवसेन देसनाय पवत्तत्ता ।

अज्झत्तानिच्चसुत्तावण्णना निट्ठिता ।

२-३. अज्झत्तदुक्खसुत्तादिवण्णना

२-३. द्वे लक्खणानीति दुक्खानत्तलक्खणानि । एकं लक्खणन्ति अनत्तलक्खणं । सेसानीति वुत्तावसेसानि लक्खणानि । तेहीति येहि दुतियततियानि सुत्तानि देसितानि, तेहि । सल्लक्खितानीति सम्मदेव उपधारितानि । एत्तकेनाति द्विन्नं एकस्सेव वा लक्खणस्स कथनेन ।

अज्झत्तदुक्खसुत्तादिवण्णना निट्ठिता ।

४-६. बाहिरानिच्चसुत्तादिवण्णना

४-६. वुत्तसदिसोवाति “द्वे लक्खणानी”ति आदिना वुत्तसदिसो एव । नयोति अतिदेसनयो ।

बाहिरानिच्चसुत्तादिवण्णना निट्ठिता ।

७-१२. अज्झत्तानिच्चातीतानागतसुत्तादिवण्णना

७-१२. सल्लक्खेत्वाति अतीतानागतानं अविज्जमानत्ता गाहस्स दळ्ढताय सल्लक्खेत्वा । पच्चुप्पन्नेसु विज्जमानत्ता बलवता तण्हादिगाहेन विपस्सनावीथिं पटिपादेतुं किलमन्तानं विनेय्यानं वसेन ।

अज्झत्तानिच्चातीतानागतसुत्तादिवण्णना निट्ठिता ।

अनिच्चवग्गवण्णना निट्ठिता ।

२. यमकवग्गो

१-४. पठमपुब्बेसम्बोधसुत्तादिवण्णना

१३-१६. द्वीसुपि सुत्तेसु आयतनानं वसेन देसना एकरसावाति “पठमदुतियेसू”ति एकज्झं पदुद्धारो कतो । आहितो अहंमानो एत्थाति अत्ता, अत्तभावो । अत्तानमधि अज्झत्तं, तप्परियापन्नत्ता तत्थ भवानि अज्झत्तिकानि, तेसं अज्झत्तिकानं । अज्झत्तज्ज्व नाम अज्झत्तज्झत्तं, नियकज्झत्तं, गोचरज्झत्तं, विसयज्झत्तन्ति चतुब्बिधं । तत्थ अज्झत्तज्झत्तं अज्झत्ते भवन्ति अज्झत्तिकन्ति आह “अज्झत्तज्झत्तवसेन अज्झत्तिकानं”न्ति । तेसं चक्खादीनं अज्झत्तेसुपि अज्झत्तिकभावो अधिकसिनेहवत्थुतायाति आह “छन्दरागस्स अधिमत्तबलवताया”ति । इदानि तत्थ तमत्थं पटियोगिना सद्धिं उदाहरणवसेन दस्सेन्तो “मनुस्सानं ही”ति आदिमाह । तं उत्तानमेव । बाहिरानीति अज्झत्तिकतो बहि भवानि ।

पठमपुब्बेसम्बोधसुत्तादिवण्णना निट्ठिता ।

५-६. पठमनोचेअस्सादसुत्तादिवण्णना

१७-१८. निक्खन्ताति लोकतो निक्खन्ता । विसंयुत्ता संयोगहेतून् किलेसानं पहीनत्ता नो संयुत्ता । नो अधिमुत्ताति न उस्सुक्कजाता । विमरियादी... पे०... चेतसाति विगतकिलेसवट्टमरियादताय निम्मरियादीकतेन चित्तेन । चतुसच्चमेव कथितं चक्खादीनं अस्सादादिनो कथितत्ता ।

पठमनोचेअस्सादसुत्तादिवण्णना निट्ठिता ।

७-१०. पठमाभिनन्दसुत्तादिवण्णना

१९-२२. वट्ठविवट्ठमेव कथितं अभिनन्दनानं उप्पादनरोधानञ्च वसेन देसनाय पवत्तत्ता । अनुपुब्बकथाति आदितो पट्टाय पदत्थवण्णना । नेसन्ति सुत्तानं ।

पठमाभिनन्दसुत्तादिवण्णना निट्ठिता ।

यमकवग्गवण्णना निट्ठिता ।

३. सब्बवग्गो

१. सब्बसुत्तवण्णना

२३. सब्ब-सद्दो पकरणवसेन कत्थचि सप्पदेसेपि पवत्ततीति ततो निवत्तनत्थं अनवसेसविसयेन सब्ब-सद्देन विसेसेत्वा वुत्तं “सब्बसब्ब”न्ति, सब्बमेव हुत्वा सब्बन्ति अत्थो । आयतनभावं सब्बं आयतनसब्बं, सेसद्वयेपि एसेव नयो ।

तस्स अविसयाभावतो न अद्दिट्ठमिधत्थि किञ्चीति । इधाति निपातमत्तं, इध वा सदेवके लोके, दस्सनभूतेन जाणेन अदिट्ठं नाम किञ्चि नत्थीति अत्थो । यदि एवं अनुमानविसयं नु खो कथन्ति आह “अथो अविज्जात”न्ति । अज्जेसं अपच्चक्खमि अविज्जातं तस्स किञ्चि नत्थीति अदिट्ठं अविज्जातं नत्थि । पच्चुप्पन्नं अतीतमेव जेय्यं गहितं, अनागतं नु खो कथन्ति आह — “अजानितब्ब”न्ति, तस्स किञ्चि नत्थीति आनेत्वा सम्बन्धो । जानितुं जातुं असक्कुणेय्यं नाम तस्स किञ्चि नत्थीति दस्सेन्तो आह “सब्बं अभिज्जासी”तिआदि ।

सकलस्स सक्कायधम्मस्स परिगहितत्ता सक्कायसब्बं । सब्बधम्मसूति पञ्चन्नं द्वारानं आरम्मणभूतेसु सब्बेसु धम्मेषु । यस्मा छसुपि आरम्मणेषु गहितेषु पदेससब्बं नाम न होति, तस्मा “पञ्चारम्मणमत्त”न्ति वुत्तं । पदेससब्बं सक्कायसब्बं न पापुणाति तस्स तेभूमकधम्मेषु एकदेसस्स असङ्गहनतो । सक्कायसब्बं आयतनसब्बं न पापुणाति लोकुत्तरधम्मनं असङ्गहनतो । आयतनसब्बं सब्बसब्बं न पापुणाति । यस्मा आयतनसब्बेन चतुभूमकधम्माव परिगहिता, न लक्खणपञ्जत्तियो, यस्मा सब्बसब्बं दस्सेन्तेन बुद्धजाणविसयो दस्सितो, तस्मा “सब्बसब्बं न पापुणाती”ति एत्थापि “कस्मा... पे०... नत्थिताया”ति सब्बं जातारम्मणेनेव पुच्छाविस्सज्जनं कतं । “आयतनसब्बेपि इध विपस्सनुपगधम्माव गहेतब्बा अभिज्जेय्यनिद्देसवसेनपि सम्मसनचारस्सेव इच्छितत्ता”ति वदन्ति ।

पटिक्खपित्वाति “इदं सब्बं नाम न होती”ति एवं पटिक्खपित्वा । तस्माति “अज्जं सब्बं पज्जापेस्सामी”ति वदन्तस्स । वाचाय वत्तब्बवत्थुमत्तकमेवाति वज्झापुत्तगगनकुसुमादिवाचा विय एतस्स वाचाय केवलं वत्तब्बवत्थुकमेव भवेय्य, न अत्थो, वचनमत्तकमेवाति अत्थो । अतिक्कमित्वाति अनामसित्वा अगगहेत्वा । तं किस्स हेतूति विघातापज्जनं केन हेतुना । यथा तं अविसयस्मिन्ति यथा अज्जोपि कोचि अविसये वायमन्तो, एवन्ति अत्थो । अट्ठकथायं पन यस्मा पाळियं “तं किस्स हेतू”ति वुत्तकारणमेव उपनयनवसेन दस्सेतुं “यथा तं”न्तिआदि वुत्तं । कारणोपनयनज्ज कारणमेवाति “यथाति कारणवचन”न्ति वुत्तन्ति दट्ठब्बं । तेनेवाह “एवं इमस्मिम्पि अविसये”तिआदि ।

सब्बसुत्तवण्णना निट्ठिता ।

२. पहानसुत्तवण्णना

२४. सब्बस्माति द्वारारम्मणेहि सद्धिं द्वारप्पवत्तस्स । पहानायाति तप्पटिबद्धछन्दरागपहानवसेन पजहनाय । चक्खुसम्फस्सन्ति चक्खुसन्निस्सितफस्सं । मूलपच्चयन्ति मूलभूतं पच्चयं कत्वा, सहजातवेदनाय चक्खुसम्फस्सपच्चयभावे वत्तब्बमेव नत्थि । एसेव नयोति अपदेसेन “सोतसम्फस्सं मूलपच्चयं कत्वा”तिआदिना वत्तब्बन्ति दस्सेति । मनोति भवङ्गचित्तं मनोद्वारस्स अधिप्पेतत्ता । आरम्मणन्ति धम्मारम्मणं । सहावज्जनकजवनन्ति सहमनोद्वारावज्जनकं जवनं । तंपुब्बकत्ता मनोविज्जाणफस्सवेदनानं मूलपच्चयभूता सब्बेस्वेव चक्खुद्वारादीसु वुत्तित्ता तदनुरूपतो “भवङ्गसहजातो सम्फस्सो”ति वुत्तं । सहावज्जनवेदनाय जवनवेदना “वेदयित”न्ति अधिप्पेता, भवङ्गसम्पयुत्ताय पन वेदनाय गहणे वत्तब्बमेव नत्थि । भवङ्गतो अमोचेत्वा भवङ्गचित्तेन सद्धियेव आवज्जनं गहेत्वा मनोद्वारावज्जनं भवङ्गं दट्ठब्बं । या पनेत्थ देसनाति या एत्थ “पहानाया”तिआदिना पवत्तदेसना सत्थु अनसिट्ठि आणा । अयं पण्णत्ति नाम तस्स तस्स अत्थस्स पकारतो जापनतो । एत्थ सब्बगहणेन सब्बे सभावधम्मा गहिता, पज्जत्ति पन कतमाति विचारणाय तं दस्सेतुं “या पनेत्था”तिआदि वुत्तन्ति दट्ठब्बं ।

पहानसुत्तवण्णना निट्ठिता ।

३. अभिज्जापरिज्जापहानसुत्तवण्णना

२५. अभिज्जाति अभिज्जाय । य-कारलोपवसेनायं निद्देसो “सयं अभिज्जा”तिआदीसु (दी० नि० १.२८, ४०५; म० नि० १.१५४) विय, तथा “परिज्जा”ति एत्थापि । सब्बन्ति आयतनसब्बं । तज्हि अभिज्जेय्यं । अभिजानित्वाति अभिज्जाय जानित्वा । परिजानित्वाति तीरणपरिज्जाय अनिच्चादितो परिजानित्वा । पजहनत्थायाति पहानपरिज्जाय अनवसेसतो पजहनाय ।

अभिज्जापरिज्जापहानसुत्तवण्णना निट्ठिता ।

४. पठमअपरिजाननसुत्तवण्णना

२६. “अभिजान”न्तिआदिना एत्थ भगवा पठमं कण्हपक्खं दस्सेत्वा सुक्कपक्खं दस्सेति वेनेय्यज्झासयवसेन । तेनेत्थ वट्ठिविट्ठं कथितं ।

पठमअपरिजाननसुत्तवण्णना निड्ढिता ।

५. दुतियअपरिजाननसुत्तवण्णना

२७. चक्खुविज्जाणविज्जातब्बधम्मो नाम रूपायतनमेवाति आह “हेट्ठा गहितरूपमेवा”ति । इध अनापाथगतं “चक्खुविज्जाणविज्जातब्बा धम्मा”ति वुत्तत्ता । हेट्ठा आपाथगतम्पि अनापाथगतम्पि गहितमेव “ये च रूपा”ति अनवसेसतो वुत्तत्ता । ते हि वेदनासज्जासङ्खारक्खन्था सह चक्खुविज्जाणेन विज्जातब्बत्ता । तथा हि चक्खुविज्जाणं तेहि एकुप्पादं एकवत्थुकं एकनिरोधं एकारम्मणमेव । सेसपदेसूति सेसेसु “यच्च सोतं ये च सदा”तिआदिना आगतेसु कण्हपक्खे पच्चसु, सुक्कपक्खे छसुपि पदेसु । एसेव नयोति ख्यायं “हेट्ठा गहितरूपमेव गण्हित्वा”ति अत्थो वुत्तो । एसो एव तत्थपि अत्थवण्णनानयो ।

दुतियअपरिजाननसुत्तवण्णना निड्ढिता ।

६. आदित्तसुत्तवण्णना

२८. गयानामिकाय नदिया अविदूरे पवत्तो गामो गया नाम, तस्सं गयायं विहरतीति समीपत्थे चेतं भुम्मवचनं । गयागामस्स हि आसन्ने गयासीसनामके पिड्डिपासाणे भगवा तदा विहासि । तेनाह “भगवा तत्थ विहरती”ति ।

तत्राति “भिक्षू आमन्तेसी”ति ये भिक्षू आमन्तेसि, यथा चायं देसना तेसं सप्पाया जाता, तत्र तस्मिं अत्थद्वये विभावेतब्बे अयं अनुपुब्बिकथा समुदागमतो पट्टाय अनुपटिपाटिकथा । इतोति इमस्मा कप्पतो । किराति अनुस्सवनत्थे निपातो । पारमितापरिभावनाय परिपाकगते । जाणेति बोधिजाणे । कनिट्ठपुत्तो वेमातिकभाता भगवतो । वेळुभित्तिकुटिकाहि परिविखपित्वा बहिद्धा, अन्तो पन पटसाणीहि ।

सब्बेसं सत्तानं । पुञ्जचेतनं अन्तो अब्भन्तरे पवेसेति । भगवापि तस्स पुत्तोति कत्वा “अञ्जे तयो पुत्ता”ति वुत्तं । अविप्पकिरित्वाति पराजयेन अविप्पकिरिय अपलायित्वा । पिदहीति दातुं न सक्कोमीति तथा अकासि । सच्चवादिताय गण्हिसूति राजकुलस्स सच्चवादिताय अत्तनो वरं गण्हिसु ।

विनिवत्तितुन्ति पटिज्जाय निवत्तितुं । अन्तराति तुम्हेहि परिच्छिन्नकालस्स अन्तरा एव मता । अट्टवीसतिहत्थट्ठानं उसभं नाम । उसभे अट्टवीसतिहत्थप्पमाणे ठाने । दानगे ब्यावटोति पसुतो ।

सोति भगवा । तथारूपज्झि बुद्धानं देसनापाटिहारियं, यथा देसनाय गहितो अत्थो पच्चक्खतो विभूतो हुत्वा उपट्ठाति । तेनाह “इमेसं... पे०... देसेस्सामी”ति । सन्निट्ठानन्ति चिरकालपरिचितादित्तअगिकानं आदित्तपरियायदेसनाव सप्पायाति निच्छयमकासि । पदित्तन्ति पदीपितं एकादसहि अग्गीहि एकजालीभूतं । तेनाह “सम्पज्जलित”न्ति । दुक्खलक्खणं कथितं चक्खादीनं एकादसहि अग्गीहि आदित्तभावेन दुक्खमताय दुक्खस्स कथितत्ता ।

आदित्तसुत्तवण्णना निड्ढिता ।

७. अब्धभूतसुत्तवण्णना

२९. अधिसद्देन समानत्थो अद्धसद्दोति आह “अद्धभूतन्ति अधिभूत”न्तिआदि । सेसं वुत्तनयमेव ।

अद्धभूतसुत्तवण्णना निड्ढिता ।

८. समुग्घातसारुप्पसुत्तवण्णना

३०. मज्जितं नाम तण्हामानदिट्ठीहि गहेतब्बं मज्जितं । सब्बस्मिं मज्जितन्ति सब्बमज्जितं, तस्स समुग्घातो सेतुघातो, तदावहं सब्बमज्जितसमुग्घातसारुप्पं । अट्ठकथायं पन “मज्जितं नाम चक्खुदीसु एव उप्पज्जति, नाज्जस्मि”न्ति दुत्तियनयो वुत्तो । अनुच्छविकन्ति अनुरूपं अविलोमं । इधाति इधेव सासने अज्जत्थ तदभावतो । “तण्हा-मानदिट्ठिमज्जितान”न्ति वुत्तं मज्जितत्तयं सपरसन्तानेसु पटिपक्खवसेन योजेत्वा दस्सेतुं “चक्खुं अहन्ति वा”तिआदि वुत्तं । तत्थ “चक्खुं अह”न्ति इमिना अज्जत्तविसयं दिट्ठिमज्जितज्ज दस्सेति अत्ताभिनिवेसाहंकारदीपनतो । “मम”न्ति इमिना तण्हामज्जितं मानमज्जितम्पि वा, परिग्गहमुखेनपि सेय्यादितो मानुप्पज्जनतो । सेसपदद्वयेपि इमिना नयेन मज्जितविभागो वेदितब्बो । अहन्ति अत्ताव, सो च चक्खुस्मिं तदधीनवुत्तित्ता “परो”ति न मज्जति । मम किज्चनपलिबोधो चक्खुस्मिं सति लब्धनतो, असति न मज्जति तथामज्जितस्स पच्चयघाततो । सेसपदद्वयेपि एसेव नयो ।

अहं चक्खुतो निग्गतोति “अह”न्ति वत्तब्बो अयं सत्तो चक्खुतो निग्गतो तत्थ सुखुमाकारेन उपलब्धनतो । मम किज्चनपलिबोधो चक्खुतो निग्गतो तस्मिं सति एव उपलब्धनतो । सेसद्वयेपि एसेव नयो । तत्थ परोति परो सत्तो । मम चक्खूति न मज्जति यस्स तं चक्खु, तस्स “अह”न्ति वत्तब्बस्सेव अभावतो । ममत्तभूतन्ति मम कारणं । सेसं उत्तानमेव । एवमेतस्मिं सुत्ते चक्खुरूप-चक्खुविज्जाण-चक्खुसम्फस्स-सुखदुक्खादुक्खमसुखवसेन सत्त वारा चक्खुद्वारे, तथा सोतद्वारादीसूति छ सत्तका द्वेचत्तालीस । पुन सक्कायवसेन “सब्बं न मज्जती”तिआदिना वुत्तं, तेन तेचत्तालीस । पुन तेभूमकवट्टं “लोको”ति गहेत्वा “न किज्चि लोके उपादियती”ति वुत्तं, तेन चतुचत्तालीस होन्ति । एवं सब्बथापि चतुचत्तालीसाय ठानेसु अरहत्तं पापेत्वा विपस्सना कथिताति वेदितब्बा । “चतुचत्तालीसाधिकसतेसू”ति केसुचि पोत्थकेसु लिखन्ति, सा च पमादलेखा ।

समुग्घातसारुप्पसुत्तवण्णना निड्ढिता ।

९. पठमसमुग्घातसप्पायसुत्तवण्णना

३१. उपकारभूता तदावहत्ता । ततोति मज्जिताकारतो । तन्ति मज्जनावत्थुं । अज्जेनाकारेनाति यथा मज्जति अनिच्चादिआकारतो, अज्जेन अनिच्चादिना आकारेन होति । अज्जथाभावं विपरिणामन्ति उप्पादवयताय अज्जथाभावं जराय मरणेन च द्वेधा विपरिणामेतब्बं । तं उपगमनेन अज्जथाभावी, एवंभूतो हुत्वापि जीरणभिज्जनसभावेसु । भवेसु सत्तो लोको उपरिपि भवंयेव अभिनन्दति । हेट्ठा गहितमेव सङ्कट्ठित्वाति “चक्खुं न मज्जती”तिआदिना हेट्ठा गहितमेव खन्धधातुआयतनाति खन्धादिपरियायेन एकतो गहेत्वा पुनपि मज्जनावत्थुं दस्सेति । अवसाने “ततो तं होती”ति वुत्तपदेन सद्धिं सब्बवारेसु अट्ठ अट्ठ होन्तीति “अट्ठचत्तालीसाय ठानेसू”ति वुत्तं ।

पठमसमुग्घातसप्पायसुत्तवण्णना निड्ढिता ।

१०. दुतियसमुग्घातसप्पायसुत्तवण्णना

३२. दस्सेत्वाति एत्थ लक्खणे अयं त्वा-सद्दो, हेतुम्हि वा । अनादिसत्तसन्तानगतगाहत्तयलक्खिता हि सत्थु, तिपरिवट्टदेसना तंनिमित्तं यावदेव तप्पहानाय पवत्तितभावतो । अरहत्तं पापेत्वा विपस्सना कथिताति अट्ठकथायं वुत्तं “सह विपस्सनाय चत्तारोपि मग्गा कथिता”ति ।

दुतियसमुग्घातसप्पायसुत्तवण्णना निट्ठिता ।

सब्बवग्गवण्णना निट्ठिता ।

४. जातिधम्मवग्गवण्णना

३३-४२. निब्बत्तनसभावन्ति हेतुपच्चयेहि उप्पज्जनसभावं । उप्पादानन्तरं बुद्धिप्पत्तिया जीरणसभावं । यत्थ चक्खादयो, तत्थेव विसभागसमुद्धानलक्खणेन ब्याधिनो उप्पत्तिपच्चयभावेन ब्याधिसभावं । मरणसभावन्ति विनाससभावं । सोकसभावन्ति जातिव्यसनादिना ड्हमानदुक्खसभावं । संकिलेसिकसभावन्ति तण्हादिवसेन संकिलिस्सनसभावं ।

जातिधम्मवग्गवण्णना निट्ठिता ।

५. सब्बअनिच्चवग्गवण्णना

४३-५२. जातपरिज्जा आगता विसयवसेन तब्बिसयस्स धम्मस्स जोतितत्ता । इतरा द्वे तीरणपहानपरिज्जापि आगता एवाति वेदितब्बा, तासं अभिज्जेय्यधम्मविसयत्ता जाणस्स च तीरणपहानपरिज्जासम्भवतो । परिज्जेय्यपदे तीरणपरिज्जाव आगता, पहातब्बपदे पहानपरिज्जाव आगताति योजना । इतरापि द्वे गहितायेव ताहि विना अत्थसिद्धिया अभावतो । पच्चक्खं कातब्बं आरम्भणतो असम्मोहतो पटिविज्झनेन । अवुत्तापि गहितायेव परिजाननस्स यावदेव पहानत्थत्ता । एकसभावेन विनाभावो अनेकग्गट्ठो । उपसट्ठुरोगेन विय अन्तो एव अभिहतसब्बता उपहतट्ठो ।

सब्बअनिच्चवग्गवण्णना निट्ठिता ।

पठमो पण्णासको ।

६. अविज्जावग्गवण्णना

५३-६२. चतूसु सच्चेसु अज्जाणं तप्पटिच्छादकसम्मोहो । अविन्दियं विन्दति, विन्दियं न विन्दतीति कत्वा विज्जाय पटिपक्खोव अविज्जा । विज्जाय उप्पन्नाय अनवसेसतो अविज्जा पहीयति, तं दस्सेन्तो “विज्जाति अरहत्तमग्गविज्जा”ति आह । न केवलं अनिच्चानुपस्सनावसेनेव मग्गवुद्धानं, अथ खो इतरानुपस्सनावसेनपीति दस्सेन्तो “दुक्खा...पे०... पहीयतियेवा”ति आह । सब्बत्थाति उपरिसुत्तन्ते सन्धायाह । ततो अपरेपि तं अत्थलक्खणवसेन कथितसुत्तन्तेपि । तानिपि हि तथा बुज्झनकपुग्गलानमज्झासयेन वुत्तानीति ।

अविज्जावग्गवण्णना निट्ठिता ।

७. मिगजालवग्गो

१. पठममिगजालसुत्तवण्णना

६३. चक्खुविज्जाणं दस्सनकिच्चन्ति वुत्तचक्खुविज्जाणेन पस्सितब्बन्ति आह “इट्ठारम्मणभूता”ति । कमनीयाति कामेतब्बा । मनं अप्पायन्तीति मनापाति आह “मनवड्डनका”ति । पियायितब्बसभावा पियरूपा । कामूपसंहिताति कामपटिसंयुत्ता । आलम्बितब्बता एव चेत्थ उपसंहितताति “आरम्मणं कत्वा”तिआदिमाह । तण्हासङ्घाता नन्दी तण्हानन्दी, न तुट्ठिनन्दीयेव “नन्दिं चरती”तिआदीसु विय । गामन्तन्ति गामसमीपं । “अनुपचारट्ठान”न्ति वत्वा तं दस्सेति “यत्था”तिआदिना ।

एत्थाति यथानीहते पाठे । “इमं एकं परियायं ठपेत्वा”ति वुत्तं तस्स “पन्तानी”तिपदेन सङ्गहितत्ता । अप्पसद्धानि अप्पनिग्घोसानीति एत्थ अप्प-सद्दो अभावत्थो ।

पठममिगजालसुत्तवण्णना निट्ठिता ।

६. समिद्धिलोकपञ्हासुत्तवण्णना

६८. आयाचनसुत्ततो पट्टायाति मिगजालवग्गे दुतियसुत्ततो पट्टाय । पठमसुत्ते पन दुतियकविहारादिभावो वुत्तोति ।

समिद्धिलोकपञ्हासुत्तवण्णना निट्ठिता ।

७. उपसेनआसीविससुत्तवण्णना

६९. गहेत्वाति पारुपनस्स सिथिलकरणेन वीमंसतो मोचेत्वा । लेणच्छायायाति पुरिमदिसाय लेणच्छायायं । पतित्वाति लेणच्छदनतो भस्सित्वा । फुट्ठविसोति चतूसु आसीविसेसु सो फुट्ठविसो । तेनाह “तस्मा”तिआदि । परियादियमानमेवाति खेपेन्तमेव, विनासेन्तमेवाति अत्थो । यथापरिच्छेदेनाति अत्तनो विसपरिच्छेदानुरूपं । अञ्जथाभावन्ति वड्डभावादिपकतिजहनं । सभावविगमोति विनासो ।

उपसेनआसीविससुत्तवण्णना निट्ठिता ।

८. उपवाणसन्दिट्ठिकसुत्तवण्णना

७०. रूपं पटिसंविदितं करोति जातपरिज्जावसेन । रूपरागन्ति नीलादिभेदे रूपधम्मे रागं । पटिसंविदितं करोति “अयं मे रागो अप्पहीनो”ति । एतेन सेक्खानं पच्चवेक्खणा कथिता । तेन वुत्तं “एवम्पि खो, उपवाण, सन्दिट्ठिको धम्मो होती”तिआदि । रूपरागं पटिसंविदितं करोति “नत्थि मे अज्झत्तं रूपेसु रागो”ति पजानाति । असेक्खानं हायं पच्चवेक्खणा ।

उपवाणसन्दिष्टिकसुत्तवण्णना निट्ठिता ।

९. पठमछफस्सायतनसुत्तवण्णना

७१. फस्साकरानन्ति छन्नं फस्सानं आकरानं उप्पत्तिट्ठानानं, चक्खादीनन्ति अत्थो । नट्ठो नाम अहन्ति वदति, यो छन्नं फस्सायतनानं समुदयादिं यथाभूतं पजानाति, सो वुसितवा, इतरो अवुसितवा अहञ्च तादिसोति । अयमेवाति अयं चक्खुस्मिं “नेतं ममा”तिआदिना तिण्णं गाहानं अभावो एव ।

पठमछफस्सायतनसुत्तवण्णना निट्ठिता ।

१०. दुतियछफस्सायतनसुत्तवण्णना

७२. अपुनब्भवोति पुनब्भवाभावो ।

११. ततियछफस्सायतनसुत्तवण्णना

७३. पनस्ससन्ति एकंसेन नट्ठोति अयमेत्थ अत्थोति आह “अतिनट्ठो”ति, धुरतो एव नट्ठोति अत्थो ।

ततियछफस्सायतनसुत्तवण्णना निट्ठिता ।

मिगजालवग्गवण्णना निट्ठिता ।

८. गिलानवग्गो

१-५. पठमगिलानसुत्तादिवण्णना

७४-७८. अप्पज्जातोति नामगोत्ततो चेव सीलादिगुणेहि च अप्पज्जातो अविस्सुतो । थेरमज्झिमभावं अप्पत्तताय नवो ।

पठमगिलानसुत्तादिवण्णना निट्ठिता ।

७. दुतियअविज्जापहानसुत्तवण्णना

८०. अनिच्चादिवसेन अभिनिविसनं अभिनिवेसो, सो एव धम्मसभावं अतिक्कमित्वा परतो आमसनतो परामासो, सो एव गाहो । तेन अभिनिवेसपरामासग्गाहेन गण्हितुं न युत्ता अनिच्चादिसभावत्ता । सङ्खारा एव पवत्तिया कारणभावतो सङ्खारनिमित्तानि । यो सङ्खारेसु अपरिज्जाताभिनिवेसेन पस्सितब्बो अत्ताकारो, सो न होतीति अज्जो अनत्ताकारो, ततो अज्जतो पस्सति । परिज्जाताभिनिवेसोति तीरणपरिज्जाय परिच्छिज्ज जातमिच्छाभिनिवेसो । परिज्जाताभिनिवेसोति वा परिज्जातविपस्सनाभिनिवेसो । विपस्सनाति अरूपसत्तकवसेन विपस्सनाय परिजानितब्बा ।

दुतियअविज्जापहानसुत्तवण्णना निट्ठिता ।

८. सम्बहुलभिक्षुसुत्तवण्णना

८१. केवलन्ति इतरलक्खणेहि अवोमिस्सं ।

१०. फग्गुनपञ्हासुत्तवण्णना

८३. तण्हाय पहीनाय दिट्ठिमानापि पहीना एवाति “तण्हापपञ्चस्स छिन्नत्ता छिन्नपपञ्चे”ति वुत्तं । दुतियपदेपि एसेव नयो । इध सत्तवोहारो चक्खादीसु विज्जमानेसु एव होति, तस्मा परिनिब्बुतानञ्च वोहारो चक्खादीसु सन्निस्सयेनेव, नाञ्जथाति अतिक्कन्तबुद्धेहि परिहरितानि चक्खुसोतादीनि पुच्छामीति पुच्छति “अत्थि नु खो भन्ते”तिआदिना । चक्खुसोतादिवट्ठं वट्ठे पवत्तेय्य ।

फग्गुनपञ्हासुत्तवण्णना निट्ठिता ।

गिलानवग्गवण्णना निट्ठिता ।

९. छन्नवग्गो

१. पलोकधम्मसुत्तवण्णना

८४. अनिच्चलक्खणमेव कथितं, तञ्च परियायेन, अनिच्चलक्खणे कथिते इतरलक्खणानि कथितानेव होन्ति ब्यभिचारभावतो ।

२. सुज्जतलोकसुत्तवण्णना

८५. अत्तनो इदन्ति अत्तनियन्ति आह “अत्तनो सन्तकेना”ति ।

३. संखित्तधम्मसुत्तवण्णना

८६. वुत्तनयेनेव वेदितब्बन्ति खन्धियवग्गे खन्धवसेन आगतं, इध आयतनवसेनाति अयमेव विसेसो ।

४. छन्नसुत्तवण्णना

८७. सब्बनिमित्तेहि पटिसल्लीयति एतेनाति पटिसल्लानं, फलसमापत्ति । जीवितहारकसत्थं जीवितस्स हरणतो, सत्तानञ्च ससनतो हिंसनतो । परिचरितोति पयिरुपासितो । तेन यथानुसिद्धं पटिपज्जिन्ति दीपेति ।

अनुपवज्जन्ति परेहि न उपवदितब्बं । तं पनेत्थ आयतिं अप्पटिसन्धिभावतो होतीति आह “अप्पवत्तिक”न्ति । “नेतं ममा”तिआदीनि वदन्तो अरहत्ते पक्खिपित्वा कथेसि । पुथुज्जनभावमेव दीपेन्तो वदति अकतकिच्चभावदीपनेन । किञ्चापि थेरो पुच्छितं पञ्चं अरहत्ते पक्खिपित्वा कथेसि, “न समनुपस्सामी”ति पन वदन्तो किञ्चि निष्फत्तिं न कथेसि, तस्मा “इदम्पि मनसि कातब्ब”न्ति इदं आनेत्वा सम्बन्धो ।

किलेसपस्सद्धीति किलेसपरिळाहवूपसमो । भवत्थाय पुन भवत्थाय । आलयनिकन्ति परियुट्टानेति भवन्तरे अपेक्खासज्जिते आलये निकन्तिया च परियुट्टानप्पत्तिया । असति अविज्जमानाय । पटिसन्धिवसेन अज्जभवतो इधागमनं आगति नाम । चुतिवसेन गमनन्ति चवनवसेन इतो गति । अनुरूपगमनं गति नाम तदुभयं न होति । चुतूपपातो अपरापरभवनवसेन चुति, उपपज्जनवसेन उपपातो, तदुभयम्पि न होति । एवं पन चुतूपपाते असति नेविध न इध लोके । न हुरं न परलोके होति । ततो एव न उभयत्थ होति । अयमेव अन्तो अयं इधलोके परलोके च अभावोयेव दुक्खस्स परियोसानं । अयमेवाति यथावुत्तो एव — एत्थ एतस्मिं पाठे परम्परागतो पमाणभूतो अत्थो ।

ये पनाति सम्मवादिनो सन्धाय वदति । अन्तराभवं इच्छन्ति “एवं भवेन भवन्तरसम्बन्धो युज्जेय्या”ति । निरत्थकं अन्तराभवस्स नाम कस्सचि अभावतो । चुतिकखन्धानन्तरज्झि पटिसन्धिकखन्धानंयेव पातुभावो । तेनाह “अन्तराभवस्स... पे०... पटिक्खित्तोयेवा”ति । तत्थ भावोति अत्थिता । अभिधम्मे कथावत्थुप्पकरणे (कथा० ५०५-५०७) पटिक्खित्तोयेव । यदि एवं “अन्तरेना”ति इदं कथन्ति आह “अन्तरेना”तिआदि । विकप्पतो अज्जं विकप्पन्तरं, तस्स दीपनं “अन्तरेना”ति वचनं । न अन्तराभवदीपनं तादिसस्स अनुपलब्धनतो पयोजनाभावतो च । यत्थ हि विपाकविज्जाणस्स पच्चयो, तत्थस्स निस्सयभूतस्स वत्थुस्स सहभावीनज्ज खन्धानं सम्भवोति सद्धिं अत्तनो निस्सयेन विज्जाणं उपपज्जतेवाति नास्स उपपत्तिया देसदूरता वेदितब्बा । “नेव इध न हुर”न्ति वुत्तद्वयतो अपरं विकप्पेन “न उभय”न्ति, तत्थपि न होतियेवाति अधिप्पायो । “अन्तरेना”ति वा “विना”ति इमिना समानत्थो निपातो, तस्मा नेविध, न हुरं, उभयं विनापि नेवाति अत्थो ।

आहरीति छिन्नवसेन गण्हि । तेनाह “कण्ठनाळं छिन्दी”ति । परिगगणहन्तोति सम्मसन्तो । परिनिब्बुतो दीघरत्तं विपस्सनायं युत्तपयुत्तभावतो । “अनुपवज्जं छन्नेन भिक्खुना सत्थं आहरित”न्ति, कथेसीति असेक्खकाले ब्याकरणं विय कत्वा कथेसि ।

इमिनाति “उपवज्जकुलानी”ति इमिना वचनेन । थेरोति सारिपुत्तत्थेरो । एवन्ति एवं पुब्बकालेसु संसट्टविहारी हुत्वा ठितो पच्छा अरहत्तं पापुणिस्सतीति आसङ्कन्तो पुच्छति । सेसं उत्तानमेव ।

छन्नसुत्तवण्णना निट्ठिता ।

५-६. पुण्णसुत्तादिवण्णना

८८-८९. तन्ति चक्खुरूपद्वयं । तेनाह “चक्खुज्जेव रूपज्जा”ति । नन्दिसमुदयाति नन्दिया समुदयतण्हाय सेसकारणोहि नन्दिया समुदिति समोधानं नन्दिसमुदयो, तस्मा नन्दिसमुदया । तेनाह “तण्हाय समोधानेना”ति । पज्जक्खन्धसङ्घातस्स दुक्खस्स समोधानेन समुदिति पवत्तियेवाति सह समुदयेन दुक्खस्स दस्सितत्ता “वट्टं मत्थकं पापेत्वा”ति वुत्तं । निरोधूपायेन सद्धिं निरोधस्स दस्सितत्ता “विवट्टं मत्थकं पापेत्वा”ति । पुच्छानुसन्धिआदीसु अज्जतरो न होतीति आह — “पाटियेक्को अनुसन्धी”ति ।

चण्डाति कोधना । दुट्ठाति दोसवन्तोति अत्थो । किब्बिसाति पापा । कक्खळाति दारुणा । घटिकमुग्गरेनाति एकस्मिं पक्खे घटिकं दस्सेत्वा कतेन रस्सदण्डेन । सत्तानं ससनतो सत्थं, ततो एव जीवितस्स हरणतो हारकज्जाति सत्थहारकं । इन्द्रियसंवरो “दमो”ति वुत्तो मनच्छट्ठानं इन्द्रियानं दमनतो । पज्जा “दमो”ति वुत्ता किलेसविसेवितानं दमनतो

वूपसमनतो । उपोसथकम्पं “दमो”ति वुत्तं कायद्वारादीहि उप्पज्जनकअसमस्स दमनतो । खन्ति “दमो”ति वेदितब्बा अक्खन्तिया दमनतो वूपसमनतो । तेनाह “उपसमोति तस्सेव वेवचन”न्ति ।

एत्थाति सुनापरन्तजनपदे । एते द्वेति अयं पुण्णत्थेरो तस्स कनिट्ठोति एते द्वे भातरो । आहच्च अट्ठासि उळारं बुद्धारम्मणं पीतिं उप्पादेत्वा । सत्त सीहनादे नदित्वाति मम्मच्छेदकानम्पि अक्कोसपरिभासानं खमने सन्तोसाभावदीपनं, पाणिप्पहारस्स, लेडुप्पहारस्स, दण्डप्पहारस्स, सत्थप्पहारस्स, जीवितवोरोपनस्स, खमने सन्तोसाभावदीपनञ्चाति एवं सत्त सीहनादे नदित्वा । चतूसु ठानेसु वसितत्ता पाळियं वसनट्ठानं अनुद्देसिकं कत्वा “सुनापरन्तस्मिं जनपदे विहरति”इच्चेव वुत्तं ।

चतूसु ठानेसूति अब्बुहत्थपब्बते, समुद्दगिरिविहारे, मातुलगिरिम्हि, मकुळकारामविहारेति इमेसु चतूसु ठानेसु । तन्ति चङ्कमं आरुह्य कोचि भिक्खु चङ्कमितुं समत्थो नत्थि महता समुद्दपरिस्सयेन भावनामनसिकारस्स अनभिसम्भुणनतो । उप्पातिकन्ति उप्पातकरं महासङ्खोभं उट्टपेत्वा । सम्मुखेति अनिलपदेसे । पटिवेदेसुन्ति पवेदेसुं ।

आरद्धकालतो पट्टायाति मण्डलमाळस्स कातुं पथवीमितकालतो पभुति । सच्चबन्धेन पञ्चसतानि परिपूरेतुं “एकूनपञ्चसतान”न्ति वुत्तं । गन्धकुटिन्ति जेतवनमहाविहारे महागन्धकुटिं ।

सच्चबन्धनामोति सच्चबन्धे पब्बते चिरनिवासिताय “सच्चबन्धो”त्वेव लद्धनामो । अरहत्तं पापुणीति पञ्चाभिज्जापरिवारं अरहत्तं अधिगच्छि । तेनाह “मग्गेनेवस्स अभिज्जा आगता”ति ।

तस्मिं सन्निपतिता महाजना केचि सोतापन्ना, केचि सकदागामिनो, केचि अनागामिनो, केचि अरहन्तो अहेसुं । तत्थापि केचि तेविज्जा, केचि छळभिज्जा, केचि पटिसम्भिदप्पत्ता अहेसुं । तं सन्धाय वुत्तं “महाजनस्स बन्धनमोक्खो जातो”ति । ये पन तत्थ सरणगमनपञ्चसीलदससीलसमादानेन लद्धानुग्गहा, तेसं देवतानञ्च वसेन “महन्तं बुद्धकोलाहलं अहोसी”ति वुत्तं ।

अरुणं पन महागन्धकुटियंयेव उट्टपेसि देवतानुग्गहत्थञ्चेव कुलानुदयाय च । अपायमग्गे ओतारितो “कोचि लोकस्स सजिता अत्थि, तस्स वसेन पवत्तिसंहारा होन्ति, तेनेवायं पजा सनाथा होति, तं युज्जति च तस्मिं तस्मिं कम्मे”ति मिच्छागाहेहि । परिचरितब्बं याचि “एत्थ मया चिरं वसितब्ब”न्ति ।

छट्टन्ति बाहियसुत्तं । तं उत्तानमेव हेट्ठा वुत्तनयत्ता ।

पुण्णसुत्तादिवण्णना निट्ठिता ।

७-८. पठमएजासुत्तादिवण्णना

९०-९१. एजति छळारम्मणनिमित्तं कम्पतीति एजा । तेनाह “चलनट्टेना”ति । आबाधनट्टेन पीळनट्टेन । अन्तो दोसनट्टेनाति अन्तोचित्ते एव पदुस्सनट्टेन । निकन्तनट्टेनाति छिन्दनट्टेन । हेट्ठा गहितमेवाति हेट्ठा मज्जितसमुग्घातसारुप्पसुत्ते आगतमेव । वुत्तनयमेव मज्जितसमुग्घातसुत्ते ।

पठमएजासुत्तादिवण्णना निट्ठिता ।

९-१०. पठमद्वयसुत्तादिवण्णना

९२-९३. द्वयन्ति दुक्कं । पाळियं आमेट्ठितलोपेन निद्वेसोति आह “द्वे द्वे कोट्ठासे”ति । एवमेतन्ति एवं अनिच्चादिभावेन एतं चक्खुरूपज्जाति द्वयं । **चलतीति** अनवट्ठानेन पचलति । **ब्यथतीति** जराय मरणेन च पवेधति । हेतु **चेव** उप्पत्तिनिमित्तत्ता । **सहगतीति** सहप्पवत्ति, ताय गहेतब्बत्ता “सङ्गती”ति फस्सो वुत्तो । एस नयो सेसपदद्वयेपि । यस्मा च संगच्छमानधम्मविमुत्ता सङ्गति नाम नत्थि, तथा सन्निपातसमवाया, तेसं वसेन निब्बत्तो फस्सो तथा वुच्चतीति । तेनाह “इमिना”तिआदि ।

वत्थूति चक्खु निस्सयपच्चयादिभावेन । **आरम्मणन्ति** रूपं आरम्मणपच्चयादिभावेन । **सहजाता तयो खन्धा** वेदनादयो, ते सहजातादिपच्चयभावेन । **अयं हेतूति** अयं तिविधो हेतू । **फस्सेनाति**आदीसु अयं सङ्खेपत्थो — यस्मा रूपारम्मणे फस्से अत्तनो फुसनकिच्चं करोन्ते एवं वेदना अनुभवनकिच्चं, सज्जा सज्जाननकिच्चं करोति, तस्मा “**फस्सेन फुट्टमेवा**”तिआदिवुत्तमेव अत्थं इदानि पुग्गलाधिद्वानेन दस्सेतुं “**फुट्टो**”तिआदि वुत्तं । पञ्चेव खन्धा भगवता समतिसाय आकारेहि वुत्ता । कस्माति आह “**कथ**”न्तिआदि । रुक्खसाखासु रुक्खवोहारो विय एकेकधम्मोपि खन्धवोहारो होतियेव । तेनाह भगवा — “विज्जाणं विज्जाणक्खन्धो”ति (यम० खन्धयमक २) ।

पठमद्वयसुत्तादिवण्णना निट्ठिता ।

छन्नवग्गवण्णना निट्ठिता ।

१०. सळवग्गो

१. अदन्तअगुत्तसुत्तवण्णना

१४. **अदमिताति** दमं निब्बिसेवनभावं अनीता । **अगोपिताति** सतिसङ्घाताय वतिया न रक्खिता । **अपिहिताति** सतिकवाटेन न पिहिता । चतूहिपि पदेहि इन्द्रियानं अनावरणमेवाह । अधिकं वहन्तीति अधिवाहा, दुक्खस्स अधिवाहा **दुक्खाधिवाहा** । निरयेसु उप्पज्जनकं **नेरयिकं** । **आदि-**सद्देन सेसपाळिं सङ्गण्हाति ।

सळेवाति छ-कारस्स स-कारो, ल-कारो पदसन्धिकरो । **यत्थाति** निमित्तत्थे भुम्मं । **अनवस्सुता अतिन्ताति** रागेन अतेमिता ।

अस्सादितन्ति अस्सादं इतं उपगतं । तेनाह “**अस्सादवन्त**”न्ति । **सुखदुक्खन्ति** इट्ठानिट्ठं । अन्वयतीति अन्वयो, हेतु । फस्सोति अन्वयो एतस्साति **फस्सन्वयन्ति** आह — “**फस्सहेतुक**”न्ति । “**अविरुद्ध**”इति विभत्तिलोपेन निद्वेसो ।

पपञ्चसज्जाति तण्हादिसमधूपसंहतसज्जा । तेनाह “**किलेससज्जाय पपञ्चसज्जा नाम हुत्वा**”ति । पपञ्चसज्जा एतेसं अत्थीति **पपञ्चसज्जा**, इतरीतरा नरा । **पपञ्चयन्ताति** संसारे पपञ्चं चिरायनं करोन्ता । **सज्जिनोति** गेहस्सितसज्जाय सज्जावन्तो । **मनोमयं वितक्कन्ति** केवलं मनसा सम्भावितं मिच्छावितक्कं । **इरीयतीति** इरियं पटिपत्तिं

इरीयति पटिपज्जति ।

सुदु भावितोति सुदुभावं सुभावनं इतो भावितभावितो । फुट्टस्स चित्तन्ति तेन यथावुत्तफस्सेन फुट्टं अस्स चित्तं । न विकम्पते क्वचीति किस्मिञ्चि इट्ठानिट्ठारम्मणे न कम्पति । पारगाति पारगामिनो भवथ ।

अदन्तअगुत्तसुत्तवण्णना निट्ठिता ।

२. मालुक्यपुत्तसुत्तवण्णना

१५. अपसादेतीति तज्जेति । उस्सादेतीति उक्कंसेति । अयं किर थेरो मालुक्यपुत्तो । पमज्जित्वाति योनिसोमनसिकारस्स अननुयुज्जनेन पमज्जित्वा ।

यत्राति पच्चत्तं वचनालङ्कारे । नामाति असम्भावने अपसादनपक्खे, उस्सादनपक्खे पन सम्भावने । किं जातन्ति किं तेन महल्लकभावेन जातन्ति महल्लकभावं तिणायपि अमज्जमानो वदति । तेनाह “यदि...पे०... अनुगगणहन्तो”ति । अनुगगणहन्तोति अचिन्तेन्तो । मादिसानं भगवतो ओवादो उपकारावहोति एतरहि ओवादञ्च पसंसन्तो ।

“अदिट्ठा अदिट्ठपुब्बा”तिआदिना परिकप्पवसेन वुत्तनिदस्सनं “यथा एतेसु छन्दादयो न होन्ति, एवमितरेसुपि परिज्जातेसू”ति नयपटिपज्जनत्थं, तेसम्पि इमेहि समानेतब्बत्ता । तेन वुत्तं “सुपिनकूपमा कामा”ति (म० नि० १.२३४; २.४६; पाचि० ४१७; चूळव० ६५) ।

चक्खुविज्जाणेन दिट्ठे दिट्ठमत्तन्ति चक्खुविज्जाणस्स रूपायतनं यत्तको गहणाकारो, तत्तकं । कित्तकं पमाणन्ति अत्तसंवेदियं परस्स न दिसितब्बं, कप्पनामत्तं रूपं । तेनाह “चक्खुविज्जाणं ही”तिआदि । रूपेति रूपायतने । रूपमत्तमेवाति नीलादिभेदं रूपायतनमत्तं, न नीलादि । विसेसनिवत्तनत्थो हि अयं मत्त-सद्वो । यदि एवं, एव-कारो किमत्थियो? चक्खुविज्जाणञ्चि रूपायतने लब्धमानम्पि नीलादिविसेसं “इदं नीलं नाम, इदं पीतं नामा”ति न गणहाति । कुतो निच्चादिनच्चादिसभावत्थन्ति संहितस्सपि निवत्तनत्थं एवकारगगणं । तेनाह “न निच्चादिसभाव”न्ति । सेसविज्जाणेहिपीति जवनविज्जाणेहिपि ।

दिट्ठं नाम चक्खुविज्जाणं रूपायतनस्स दस्सनन्ति कत्वा । तेनाह “रूपे रूपविजानन”न्ति । चक्खुविज्जाणमत्तमेवाति यत्तकं चक्खुविज्जाणं रूपायतने गहणमत्तं, तंमत्तमेव मे सब्बं चित्तं भविस्सतीति अत्थो । “रागादिरहेना”ति वा पाठो । दिट्ठं नाम पदत्थतो चक्खुविज्जाणेन दिट्ठं रूपं । तत्थेवाति चक्खुविज्जाणेन दिट्ठमत्ते रूपे । चित्तत्तयं दिट्ठमत्तं नाम चक्खुविज्जाणं विय रागादिविरहेन पवत्तनतो । तेनाह “यथा त”न्ति आदि ।

मनोद्वारावज्जनेन विज्जातारम्मणं विज्जातन्ति अधिप्पेतं रागादिविरहेन विज्जेय्यतो । तेनाह “यथा आवज्जनेना”तिआदि ।

तदाति तस्मिं काले, न ततो पट्टायाति अयमेत्थ अत्थोति दस्सेति । “दिट्ठमत्त”न्तिआदिना येसं रागादीनं निवत्तनं अधिप्पेतं, ते “तेना”ति एत्थ त-सद्देन पच्चामसीयन्तीति “तेन रागेन वा रत्तो”तिआदि वुत्तं । तत्थाति विसये भुम्मं, विसयभावो च विसयिना सम्बन्धवसेन इच्छितब्बोति वुत्तं “पटिबद्धो”तिआदि ।

सतीति रूपस्स यथासभावसल्लक्खणा सति मुट्ठा पियनिमित्तमनसिकारेण अनुप्पज्जनतो न दिस्सति नप्पवत्तति । अज्झोसाति अज्झोसाय । गिलित्वा परिनिट्ठपेत्वा अत्तनियकरणेन ।

अभिज्झा च विहेसा चाति करणत्थे पच्चत्तवचनन्ति आह — “अभिज्झाय च विहेसाय चा”ति । अत्थवसेन विभत्तिपरिणामोति आह — “अभिज्झाविहेसाही”ति । आचिनन्तस्साति वट्ठेन्तस्स । पटिस्सतोति पतिस्सतो सब्बत्थ सतिया युत्तो । सेवतो चापीति एत्थ च-सदो अपि-सदो च निपातमत्तन्ति “सेवन्तस्स”इच्चेव अत्थो वुत्तो ।

मालुक्यपुत्तसुत्तवण्णना निट्ठिता ।

३. परिहानसुत्तवण्णना

१६. परिहानसभावन्ति अनवज्जधम्मोहि परिहायनसभावं । अभिभूतानीति अभिभूतानि निब्बिसेवनभावाकारेण । सरसङ्कप्पाति तस्मिं तस्मिं विसये अनवट्ठितभावेन सङ्कप्पा । संयोजनयाति संयोजेतब्बा । संयोजनानज्झि पुनप्पुनं उप्पत्तिया ओकासं देन्तो किलेसजातं अधिवासेति नाम । किलेसो एव किलेसजातं । आरम्मणं पन चित्ते करोन्तो अधिवासेति नाम । छन्दरागप्पहानेन न पजहति आरम्मणं, किलेसं पन अनुप्पत्तिधम्मतापादनेन एव । अभिभूतं आयतनन्ति कथितं अधिवासनादिना । “कथञ्च, भिक्खवे, परिहानधम्मो होती”ति धम्मं पुच्छित्वा तं विभजन्तेन भगवता “तञ्चे भिक्खु अधिवासेती”तिआदिना पुग्गलेन पुग्गलाधिट्ठानेन धम्मो दस्सितो ।

परिहानसुत्तवण्णना निट्ठिता ।

४. पमादविहारीसुत्तवण्णना

१७. न पिदहित्वा चक्खुन्द्रियं न पिदहित्वा सञ्छादित्वा ठितस्स । व्यासिञ्चतीति किलेसेहि विसेसेन आसिञ्चति । किलेसतिन्तन्ति किलेसेहि अवस्सुतं । दुब्बलपीति तरुणा न बलप्पत्ता । बलवपीति उब्बेगा फरणप्पत्ता च पीति । दरथप्पस्सद्धीति कायचित्तदरथवूपसमलक्खणा पस्सद्धि । न उप्पज्जन्ति पच्चयपरम्पराय असिद्धत्ता । “कथञ्च, भिक्खवे, पमादविहारी होती”तिआदिना पुग्गलं पुच्छित्वा “पामोज्जं न होति, पामोज्जं जायती”तिआदिना च, धम्मेन “पमादविहारी अप्पमादविहारी”ति च पुग्गलो दस्सितो ।

पमादविहारीसुत्तवण्णना निट्ठिता ।

५. संवरसुत्तवण्णना

१८. इदन्ति “कथञ्च, भिक्खवे, असंवरो”ति? इदं वचनं । पहातब्बधम्मक्खानवसेनाति पहातब्बधम्मस्सेव कथनं वुत्तं । “कथञ्च, भिक्खवे, असंवरो होती”ति धम्मं पुच्छित्वा “सन्ति, भिक्खवे, चक्खुविज्जेय्या रूपा”तिआदिना धम्मोव विभत्तो ।

संवरसुत्तवण्णना निट्ठिता ।

६. समाधिसुत्तवण्णना

१९. चित्तेकगतायाति समथवसेन चित्तेकगताय । परिहायमानेति तस्स अलाभेन परिहायमाने । कम्मट्ठानन्ति विपस्सनाकम्मट्ठानं, समथमेव वा ।

७. पटिसल्लानसुत्तवण्णना

१००. कम्मट्ठानन्ति समथविपस्सनाकम्मट्ठानं ।

८-९. पठमनतुम्हाकंसुत्तादिवण्णना

१०१-१०२. उपमं परिवारेत्वाति उपमं परिहरित्वा । सुद्धिकवसेनाति उपमाय विना केवलमेव ।

१०. उदकसुत्तवण्णना

१०३. उदकोति तस्स नामं । वेदं आणं । सब्बं जितवाति सब्बजि । अवखतन्ति निखतं । उच्छादनधम्मोति उच्छादेतब्बसभावो । परिमद्दनधम्मोति परिमद्वितब्बसभावो । परिहतोति परिहरितो । ओदनकुम्मासूपचयुच्छादनपरिमद्दनपदेहीति वत्तब्बं । उच्छादनं वा परिमद्दनमत्तमेवाति कत्वा न गहितं ।

उदकसुत्तवण्णना निट्ठिता ।

सळवग्गवण्णना निट्ठिता ।

दुतियो पण्णासको ।

११. योगक्खेमिवग्गो

१. योगक्खेमिसुत्तवण्णना

१०४. चतूहि योगेहीति कामयोगादीहि चतूहि योगेहि । खेमिनोति खेमवतो कुसलिनो । कारणभूतन्ति कत्तब्बउपायस्स कारणभूतं । परियायति पवत्तिं निवत्तिञ्च आपेतीति परियायो, धम्मो च सो परियत्तिधम्मत्ता परियायो चाति धम्मपरियायो, तं धम्मपरियायं । यस्मा पन सो तस्साधिगमस्स कारणं होति, तस्मा वुत्तं “धम्मकारण”न्ति । युत्तिन्ति समथविपस्सनाधम्मानीति वा चतुसच्चधम्मानीति वा । “तस्मा”ति पदं उद्धरित्वा — “कस्मा”ति कारणं पुच्छन्तो “किं अक्खातत्ता, उदाहु पहीनत्ता”ति विभजित्वा पुच्छि । यस्मा पन छन्दरागप्पहानं योगक्खेमिभावस्स कारणं, न कथनं, तस्मा “पहीनत्ता”तिआदि वुत्तं ।

योगक्खेमिसुत्तवण्णना निट्ठिता ।

२-१०. उपादायसुत्तादिवण्णना

१०५-११३. वेदनासुखदुक्खन्ति वेदनासङ्घातं सुखञ्च दुक्खञ्च कथितं । “अज्झत्तं सुखं दुक्ख”न्ति वुत्तत्ता विमुत्तिसुखस्स च सळायतनदुक्खस्स च कथितत्ता विवट्टसुखं चेत्थ कथितमेवाति सक्का विज्जातुं । कामं खन्धियवग्गो

खन्धवसेन देसना आगता, न आयतनवसेन । एत्थ पन वत्तब्बं अत्थजातं खन्धियवग्गे वुत्तनयमेवाति ।

उपादायसुत्तादिवण्णना निट्ठिता ।

योगक्खेमिवग्गवण्णना निट्ठिता ।

१२. लोककामगुणवग्गो

१-२. पठममारपाससुत्तादिवण्णना

११४-११५. आवसति एत्थ किलेसमारोति **आवासो** । कामगुणअज्झत्तिकबाहिरानि आयतनानि । किलेसमारस्स आवासं गतो वसं गतो । **तिविधस्साति** पपञ्चसज्जासङ्घातस्स तिविधस्सपि मारस्स । ततो एव देवपुत्तमारस्सपि वसं गतोति सक्का विज्जातुं ।

पठममारपाससुत्तादिवण्णना निट्ठिता ।

३. लोकन्तगमनसुत्तवण्णना

११६. लोकियन्ति एत्थ सत्तकायभूतगामादीति **लोको**, चक्कवाळो । सङ्खारो पन लुज्जनपलुज्जनट्ठेन **लोको** । अन्तन्ति ओसानं । **सब्बज्जुतज्जाणेन संसन्दित्वाति** सब्बज्जुतज्जाणगतिया समानेत्वा अविरोधेत्वा । **थोमेस्सामीति** पसंसिस्सामि ।

एवंसम्पत्तिकन्ति एवंसम्पज्जनकं एवंपस्सितब्बं इदं मम अज्झेसनं । तेनाह “**ईदिसन्ति अत्थो**”ति । **जानं जानातीति** सब्बज्जुतज्जाणेन जानितब्बं जानाति एव । न हि पदेसज्जाणे ठितो जानितब्बं सब्बं जानाति । उक्कट्टुनिद्वेसेन हि अविसेसग्गहणेन च “जान”न्ति इमिना निरवसेसं जेय्यजातं परिग्गहतीति तब्बिसयाय जाननकिरियाय सब्बज्जुतज्जाणमेव करणं भवितुं युत्तं । पकरणवसेन “भगवा”ति पदसन्निधानेन च अयमत्थो विभावेतब्बो । **पस्सितब्बमेव पस्सतीति** दिब्बचक्खु-पज्जाचक्खु-धम्मचक्खु-बुद्धचक्खु-समन्तचक्खु-सङ्घातेहि जाणचक्खूहि पस्सितब्बं पस्सति एव । अथ वा **जानं जानातीति** यथा अज्जे सविपल्लासा कामरूपपरिज्जावादिनो जानन्तापि विपल्लासवसेन जानन्ति, न एवं भगवा । भगवा पन पहीनविपल्लासत्ता जानन्तो जानाति एव, दिट्ठिदस्सनस्स अभावा पस्सन्तो पस्सति एवाति अत्थो ।

दस्सनपरिणायकट्ठेनाति यथा चक्खु सत्तानं दस्सनत्थं परिणेति साधेति, एवं लोकस्स याथावदस्सनसाधनतोपि दस्सनकिच्चपरिणायकट्ठेन **चक्खुभूतो**, पज्जाचक्खुमयत्ता वा सयम्भूजाणेन पज्जाचक्खुं भूतो पत्तोति वा **चक्खुभूतो** । **जाणभूतोति** एतस्स च एवमेव अत्थो दट्ठब्बो । धम्मा वा बोधिपक्खिया, तेहि उप्पन्नत्ता लोकस्स च तदुप्पादनतो अनज्जसाधारणं वा धम्मं पत्तो अधिगतोति **धम्मभूतो** । “ब्रह्मा”वुच्चति सेट्ठेन मग्गजाणं, तेन उप्पन्नत्ता लोकस्स च तदुप्पादनतो तज्ज सयम्भूजाणेन पत्तोति **ब्रह्मभूतो** । चतुसच्चधम्मं वदतीति **वत्ता** । चिरं सच्चपटिवेधं पवत्तेन्तो वदतीति **पवत्ता** । **अत्थं नीहरित्वाति** दुक्खादिअत्थं उद्धरित्वा । परमत्थं वा निब्बानं पापयिता । अमतसच्छिकिरियं सत्तेसु उप्पादेन्तो अमतं ददातीति **अमतस्स दाता** । बोधिपक्खियधम्मानं तदायत्तभावतो **धम्मस्सामी** । पुनप्पुनं याचापेन्तो भारियं करोन्तो

गरुं करोति नाम, तथा दुविज्जेय्यं कत्वा कथेन्तोपि ।

चक्खुना विज्जमानेन लोकसज्जी होति, न तस्मिं असति । न हि अज्झत्तिकायतनविरहेन लोकसमज्जा अत्थि । तेनाह “चक्खुज्झि लोको”तिआदि । अप्पहीनदिट्ठीति असमूहतसक्कायदिट्ठिको घनविनिब्भोगं कातुं असक्कोन्तो समुदायं विय अवयवं “लोको”ति सज्जानाति चेव मज्जति च । तथाति इमिना “लोकोति सज्जानाति चेव मज्जति चा”ति पदत्तयं आकड्ढति । तस्साति पुथुज्जनस्स, चक्कवाळलोकस्स वा । चक्खादिमेव हि सहोकासेन “चक्कवाळो”ति पुथुज्जनो सज्जानाति । गमनेनाति पदसा गमनेन । न सक्का तेसं अनन्तत्ता । लुज्जनट्टेनाति अभिसङ्खारलोकवसेन लोकस्स अन्तं दस्सेतुं वुत्तं । तस्स अन्तो नाम निब्बानं । तं पत्तुं सक्का सम्पापटिपत्तिया पत्तब्बत्ता । चक्कवाळलोकस्स पन अन्तो नाम, नत्थि तस्स गमनेन अप्पत्तब्बत्ता ।

इमेहि पदेहीति इमेहि वाक्यविभागेहि पदेहि । तानि पन अक्खरसमुदायलक्खणानीति आह “अक्खरसम्पिण्डनेही”ति । पाटियेक्कअक्खरेहीति तस्मिं तस्मिं पदे पटिनियतसन्निवेशेहि विसुं विसुं चित्तेन गह्ममानेहि अक्खरेहीति अत्थो ।

गमनट्टेन “पण्डा” वुच्चति पज्जा, ताय इतो गतो पत्तोति पण्डितो, पज्जवा । महापज्जता नाम पटिसम्भिदावसेन वेदितब्बाति आह “महन्ते अत्थे”तिआदि । यथा तन्ति एत्थ तन्ति निपातमत्तं पठमविकप्पे, दुतियविकप्पे पन पच्चामसनन्ति आह “तं व्याकत”न्ति ।

लोकन्तगमनसुत्तवण्णना निट्ठिता ।

४. कामगुणसुत्तवण्णना

११७. चेतसोति करणे सामिवचनं । चित्तेन संफुसनं नाम अनुभवोति आह “चित्तेन अनुभूतपुब्बा”ति । उत्तुत्तयानुरूपतावसेन पासादत्तयं, तं वसेन तिविधनाटकभेदो । मनोरम्मतामत्तेन कामगुणं कत्वा दस्सितं, न कामवसेन । न हि अभिनिक्खमनतो उद्धं बोधिसत्तस्स कामवितक्का भूतपुब्बा । तेनाह मारो पापिमा —

“सत्त वस्सानि भगवन्तं, अनुबन्धिं पदापदं ।

ओतारं नाधिगच्छिस्सं, सम्बुद्धस्स सतीमतो”ति ॥ (सु० नि० ४४८) ।

मेत्तेय्यो नामातिआदि अनागतारम्मणदस्सनमत्तं, न बोधिसत्तस्स एवं उप्पज्जतीति । अत्ता पियायितब्बरूपो एतस्साति अत्तरूपो, उत्तरपदे पुरिमपदलोपेनाति “अत्तनो हितकामजातिकेना”ति अत्थो वुत्तो । अत्तरूपेनाति वा पीतिसोमनस्सेहि गहितसभावेन तुट्ठपहट्टेन उदग्गुदग्गेन । अप्पमादोति अप्पमज्जनं कुसलधम्मेषु अखण्डकारिताति आह “सातच्चकिरिया”ति । अवोस्सग्गोति चित्तस्स कामगुणेषु अवोस्सज्जनं पक्खन्दितुं अप्पदानं । पुरिमो विकप्पो कुसलानं धम्मानं करणवसेन दस्सितो, पच्छिमो अकुसलानं अकरणवसेन । द्वे धम्माति अप्पमादो सतीति द्वे धम्मा । अप्पमादो सति च तथा पवत्ता चत्तारो कुसलधम्मक्खन्धा वेदितब्बा । कत्तब्बाति पवत्तेतब्बा ।

तस्मिं आयतनेति तस्मिं निब्बानसज्जिते कारणे पटिवेधे । तं कारणन्ति छन्नं आयतनानं कारणं । सळायतनं निरुज्झति एत्थाति सळायतननिरोधो वुच्चति निब्बानं । तेनाह “निब्बानं । तं सन्धाया”तिआदि । निब्बानस्मिन्ति

निब्बानमिह ।

कामगुणसुत्तवण्णना निड्ढिता ।

५-६. सक्कपञ्चसुत्तादिवण्णना

११८-११९. दिट्ठेति पच्चक्खभूते । धम्मेति उपादानक्खन्धधम्मे । तत्थ हि अत्ताति भवति सञ्जा दिट्ठि चाति अत्तभावसञ्जा । तेनाह — “दिट्ठेव धम्मेति इमस्मिंयेव अत्तभावे”ति । “तन्निस्सित”न्ति एत्थ तं-सद्देन हेट्ठा अभिनन्दनादिपरियायेन वुत्ता तण्हा पच्चामट्ठाति आह — “तण्हानिस्सित”न्ति । तं उपादानं एतस्साति तदुपादानं । तेनाह — “तंगहण”न्ति आदि । तण्हुपादानसङ्घातं गहणं एतस्साति तंगहणं । छट्ठं उत्तानमेव पञ्चमे वुत्तनयत्ता ।

सक्कपञ्चसुत्तादिवण्णना निड्ढिता ।

७. सारिपुत्तसद्धिविहारिकसुत्तवण्णना

१२०. घटेस्सतीति पुब्बेनापरं घटितं सम्बन्धं करिस्सति । विच्छेदन्ति ब्रह्मचरियस्स विरोधिपच्चयसमुप्पत्तिया उच्छेदं ।

८. राहुलोवादसुत्तवण्णना

१२१. ये धम्मा सम्मदेव भाविता बहुलीकता विमुत्तिया अरहत्तस्स सच्छिकिरियाय संवत्तन्ति, ते सद्धादयो सम्भारा विमुत्तिपरिपाचनयाति अधिप्पेता । परिपाचेन्तीति परिपाकं परिणामं गमेन्ति । धम्माति कारणभूता धम्मा । विसुद्धिकारणवसेनाति विसुद्धिकारणतावसेन, सा पन सद्धिन्द्रियादीनं कारणतो विसुद्धि । यथा नाम जातिसम्पन्नस्स खत्तियकुमारस्स विपक्खविगमेन पक्खसङ्गहेन पवत्तिट्ठानसम्पत्तिया च परिसुद्धि होति, एवमेवं दट्ठब्बाति दस्सेन्तो “वुत्तं हेत”न्ति आदिमाह ।

अस्सद्धादयोपि पुग्गला सद्धादीनं यावदेव परिहानाय होन्ति, सद्धादयो पारिपूरियाव, तथा पसादनियसुत्तन्तादिपच्चवेक्खणा, पसादनियसुत्तन्ता नाम सम्पसादनीयसुत्तादयो । सम्मप्यधानेति सम्मप्यधानसुत्तन्ते । सतिपट्ठानेति चत्तारो सतिपट्ठाने । ज्ञानविमोक्खेति ज्ञानानि चेव विमोक्खे च उद्धिस्स पवत्तसुत्तन्ते । गम्भीरजाणचरियेति खन्धायतनधातुपटिच्चसमुप्पादपटिसंयुत्तसुत्तन्ते ।

कल्याणमित्तादयोति कल्याणमित्ता सीलसंवरो अभिसल्लेखकथा वीरियारम्भो निब्बेधिकपञ्जाति इमे कल्याणमित्तादयो पञ्च धम्मा, ये “इध, मेघिय, भिक्खु कल्याणमित्तो होती”ति आदिना उदाने (उदा० ३१) कथिता । लोकं वोलोकेन्तस्साति आयस्मतो राहुलस्स तासञ्च देवतानं इन्द्रियपरिपाकं पस्सन्तस्स । ततो येन अन्धवनं, तत्थ दिवाविहाराय महासमागमो भविस्सतीति । तथा हि वक्खति “एत्तकाति गणनावसेन परिच्छेदो नत्थी”ति ।

रुक्खपब्बतनिस्सिता भूमट्ठका, आकासचारिविमानवासिनो अन्तलिक्खट्ठका । धम्मचक्खुन्ति वेदितब्बानि चतुसच्चधम्मानं दस्सनट्ठेन ।

राहुलोवादसुत्तवण्णना निड्ढिता ।

लोककामगुणवग्गवण्णना निड्ढिता ।

१३. गहपतिवग्गो

१-३. वेसालीसुत्तादिवण्णना

१२४-१२६. द्वीसूति इमस्मिं गहपतिवग्गो पठमदुतियेसु ततिये च वुत्तत्थमेव पाठजातं अपुब्बं नत्थीति अत्थो ।

४-५. भारद्वाजसुत्तादिवण्णना

१२७-१२८. कामं अज्जेपि पब्बजिता युत्तकाले पिण्डं उलमाना चरन्तियेव, अयं पन ओदरितो, तेनेव कारणेन पब्बजितोति दस्सेन्तो “पिण्डं उलमानो”ति आदिमाह । घंसन्तोवाति भूमियं घंसन्तो एव पत्तं ठपेति । परिकखीणन्ति समन्ततो परिकखीणं । नाळिको ...पे०... जातं, अतिरेकपत्तद्वपनस्स पटिक्खित्ता अज्जं न गण्हाति । “इन्द्रियभावनन्ति चक्खादिपञ्चिन्द्रियभावन”न्ति केचि वदन्ति, तथा विपस्सनाभिनिवेसं कत्वा उपरिविपस्सनं वड्ढित्वाति अधिप्पायो । अपरे पन “सद्भापञ्चमानं इन्द्रियानं वसेन विपस्सनाभिनिवेसं कत्वा तेन सुखेन अभिज्जापहानानं सम्पादनवसेन इन्द्रियं भावेत्वा”ति वदन्ति ।

उपसङ्कमतीति एत्थ यथा सो राजा उपसङ्कमि, तं आगमनतो पट्टाय दस्सेतुं “थेरो किरा”ति आदि आरब्धं । महापानं नाम अज्जं कम्मं अकत्वा पानपसुतो हुत्वा सत्ताहं तदनुरूपपरिजनस्स सुरापिवनं । तेनाह “महापानं नाम पिवित्वा”ति । सालिथुसेहीति रत्तसालिथुसेहि । डक्खमानं विय किपिल्लिकदंसनजाताहि दुक्खवेदनाहि । मुखसत्तीहि विज्झिंसु वल्लभताय । इत्थिलोलो हि सो राजा ।

पवेणन्ति तेसं समादानपवेणिं ब्रह्मचरियपबन्धं । पटिपादेन्तीति सम्पादेन्ति । गरुकारम्मणन्ति गरुकातब्बआरम्मणं, अवीतिककमितब्बारम्मणन्ति अत्थो । अस्साति रज्जो । चित्तं अनोतरन्तन्ति पसादवीथिं अनोतरन्तं अनुपगच्छन्तं । विहेठेतुन्ति विबाधितुं ।

लोभस्स अपरापरुप्पत्तिया बहुवचनवसेन “लोभधम्मा”ति वुत्तं । उप्पज्जन्तीतिपि अत्थो येव, यस्मा उप्पज्जमानो लोभधम्मो अत्तनो हेतुपच्चये परिगहापेन्तो जानापेन्तो विय सहति पवत्ततीति । इममेव कायन्ति एत्थ समूहत्ये एव काय-सद्दो गम्भासयादिद्वानेसु उप्पज्जनधम्मसमूहविसयत्ता, इतरे पन कायूपलक्खितताय “कायो”ति वेदितब्बा । उत्तानमेव हेट्ठा वुत्तनयत्ता ।

भारद्वाजसुत्तादिवण्णना निड्ढिता ।

६. घोसितसुत्तवण्णना

१२९. रूपा च मनापाति नीलादिभेदा रूपधम्मा च मनसा मनुज्जा पियरूपा संविज्जन्ति, इदञ्च सुखवेदनीयस्स फस्सस्स सभावदस्सनत्थं । एवं “रूपा च मनापा उपेक्खावेदनिया”ति एत्थापि यथारहं वत्तब्बं । चक्खुविज्जाण...पे०... फस्सन्ति वुत्तं । उपनिस्सयकोटिया हि चक्खुविज्जाणसम्पयुत्तफस्सो सुखवेदनीयो, न सहजातकोटिया । तेनाह — “एकं फस्सं पटिच्च जवनवसेन सुखवेदना उप्पज्जती”ति । सेसपदेसूति “संविज्जति खो, गहपति, सोतधातू”ति आगतेसु

पञ्चसु कोट्टासेसु ।

तेवीसति धातुयो कथिता छन्नं द्वारानं वसेन विभज्जगहणेन । वत्थुनिस्सितन्ति हृदयवत्थुनिस्सितं । पञ्चद्वारे वीसति, मनोद्वारे तिस्सो एवं तेवीसति ।

घोसितसुत्तवण्णना निट्ठिता ।

७-८. हालिद्विकानिसुत्तादिवण्णना

१३०-१३१. तं इत्थेत्तन्ति चक्खुना यं रूपं दिट्ठं, तं इत्थन्ति अत्थो । तं सुखवेदनियन्ति तं सुखवेदनाय उपनिस्सयकोटिया पच्चयभूतं चक्खुविज्जाणञ्चेव, यो च यथारहं उपनिस्सयकोटिया वा, अनन्तरो चे अनन्तरकोटिया वा, सहजातो चे सम्पयुत्तकोटिया वा, सुखवेदनाय पच्चयो फस्सो । तं सुखवेदनियञ्च फस्सं पटिच्च उप्पज्जति सुखवेदनाति योजना । एस नयो सब्बत्थ सब्बेसु सेसेसु सत्तसु वारेसु । मनोधातुयेव वा समानाति अभिधम्मनयेन । सुत्तन्तनयेन पन सुज्जतट्ठेन निस्सत्तनिज्जीवट्ठेन च मनोधातुसमञ्जं लभतेव । अट्ठमं उत्तानमेव हेट्ठा वुत्तनयत्ता ।

हालिद्विकानिसुत्तादिवण्णना निट्ठिता ।

९. लोहिच्चसुत्तवण्णना

१३२. तेपि माणवकात्वेव वुत्ता, न ब्राह्मणकुमारा एव । सेलेय्यकानीति अज्जमज्जं सिलिस्सनलङ्घनकीळनानि ।

उपट्ठानवसेन इभं हरन्तीति इब्भा, हत्थिगोपका । ते पन निहीनकुटुम्बस्स भोग्गं उपादाय गहपतिभावं उपादाय “गहपतिका”तिपि वुच्चन्तीति आह “गहपतिका”ति । कण्हाति कण्हाभिजातिका । रट्ठं भरन्तीति यस्मिं रट्ठे वसन्ति, तस्स रट्ठस्स बलिं भरणेन, अत्तनो वा कुटुम्बस्स भरणेन भरता । परियायन्ताति परितो संचरन्ता कीळन्ति ।

सीलजेट्ठकाति सीलप्पधाना । ये पुराणं सरन्ति, ते सीलुत्तमा अहेसुं । द्वारानि चक्खादिद्वारानि ।

अपक्कमित्वा अपेता विरहिता हुत्वा । विसमानीति विगतसमानि दुच्चरितसभावानि । नानाविधदण्डा नानाविधदण्डनिपाता ।

अनाहारकाति किञ्चि अभुज्जनका । पङ्को विय पङ्को, मलं । दन्तपङ्को पुरिमपदलोपेन पङ्कोति वुत्तोति “पङ्को नाम दन्तमल”न्ति वुत्तं । अजेहि कातब्बकानं अकोपेत्वा करणं समादानवसेन वत्तं । एस नयो सेसेसुपि । कोहज्जं नाम अत्तनि विज्जमानदोसं पटिच्छादेत्वा असन्तगुणपकासनाति आह — “पटिच्छन्न...पे०... कोहज्जञ्चेवा”ति । परिकखारभण्डकवण्णाति परिकखारभण्डा कप्पकाति । ते च खो अत्तनो जीविकत्थाय आमिसकिज्जक्खस्स अत्तनिबन्धनत्थाय अमोचनत्थाय कता ।

अखिलन्ति चेतोखिलरहितं ब्रह्मविहारवसेन । तेनाह “मुदु अथद्ध”न्ति ।

अधिमुत्तोति अभिरतिवसेन युत्तपयुत्तो । परित्तचित्तोति परितो खण्डितचित्तो । अप्पमाणचित्तोति एत्थ “को

अयं”न्ति पटिक्खितुं सककुणेय्यचित्तो ।

लोहिच्चसुत्तवण्णना निट्ठिता ।

१०. वेरहच्चानिसुत्तवण्णना

१३३. ब्राह्मणिं धम्मसवनाय चोदेन्तो माणवको “यग्घे”ति अवोच । तेनाह “यग्घेति चोदनत्थे निपातो”ति ।

वेरहच्चानिसुत्तवण्णना निट्ठिता ।

गहपतिवग्गवण्णना निट्ठिता ।

१४. देवदहवग्गो

१. देवदहसुत्तवण्णना

१३४. मनं रमयन्ताति आपाथगता मनस्स रमणवसेन पियायितब्बतावसेन पवत्तन्ता ।

२. खणसुत्तवण्णना

१३५. छफस्सायतनिकाति छहि फस्सायतनेहि अनिट्ठसंवेदनिया । छद्धारफस्सपटिविज्जत्तीति छहिपि द्वारेहि आरम्मणस्स पटिसंवेदना होतियेव सब्बसो दुक्खानुभवनत्थं । तावतिसपुरन्ति सुदस्सनमहानगरं । अभावो नाम नत्थि सब्बथा सुखानुभवनतो । निरयेति इमिना दुग्गति भवसामज्जेन इतरापायापि गहिता एव । मग्गब्रह्मचरियवासं वसितुं न सककाति इमिना पन सब्बेसम्पि अच्छिन्दिकट्टानानं गहणं दट्ठब्बं । इमेवाति इमस्मिं मनुस्सलोके एव । अपायोपि पज्जायति अपायदुक्खसदिसस्स दुक्खस्स कदाचि पटिसंवेदनतो । सग्गोपि पज्जायति देवभोगसदिससम्पत्तिया कदाचि पटिलभितब्बतो ।

अयं कम्मभूमीति अयं मनुस्सलोको पुरिसथामकरणाय कम्मभूमि नाम तासं योग्यट्ठानभावतो । तत्थ पधानकम्मं दस्सेन्तो “इध मग्गभावना”ति आह । ठानानीति कारणानि । संवेजनियानीति संवेगजननानि बहूनि जातिआदीनि । तथा हि जाति, जरा, ब्याधि, मरणं, अपायभवं, तत्थपि निरयूपपत्तिहेतुकं, तिरच्छानुपपत्तिहेतुकं, असूरकायूपपत्तिहेतुकं, अतीते वट्टमूलकं, अनागते वट्टमूलकं, पच्चुप्पन्ने आहारपरियेड्ढिमूलकन्ति बहूनि संवेगवत्थूनि पच्चवेक्खित्वा संवेगजातो सज्जातसंवेगो योनिसो पधानमनुयुज्जस्सु । संवेगाति संवेगमापज्जस्सु ।

खणसुत्तवण्णना निट्ठिता ।

३. पठमरूपारामसुत्तवण्णना

१३६. सम्मुदिता सम्मोदप्पत्ता, पमोदिता सज्जातपमोदा । दुक्खाति दुक्खवन्तो सज्जातदुक्खा । तेनाह “दुक्खिता”ति । सुखं एतस्स अत्थीति सुखो, सुखी । तेनाह “सुखितो”ति । यत्तका रूपादयो धम्मा लोके अत्थीति

वुच्चति। पस्सन्तानन्ति सच्चपटिवेधेन सम्मदेव पस्सन्तानं। “पच्चनीकं होती”ति वत्वा तं पच्चनीकभावं दस्सेतुं “लोको ही”तिआदि वुत्तं। असुभाति “आहू”तिपदं आनेत्वा सम्बन्धो। सब्बमेतन्ति “सुखं दिट्ठमरियेभि...पे... तदरिया सुखतो विदू”ति च वुत्तं। सब्बमेतं निब्बानमेव सन्धाय वुत्तं। निब्बानमेव हि एकन्ततो सुखं नाम।

पञ्चनवुतिपासण्डिनो तेसञ्च पासण्डिभावो पपञ्चसूदनिट्ठकथायं पकासितो एव। किलेसनीवरणेन निवुत्तानन्ति किलेसखन्धा किलेसनीवरणं, तेन निवारितानं। निब्बानदस्सनं नाम अरियमग्गो, तेन तस्स पटिविज्झनञ्च काळमेघअवच्छादितं विय चन्दमण्डलं।

परिच्छिन्दित्वाति असुभभावपरिच्छिन्दनेन सम्माविज्जाणदस्सनेन च परिच्छिन्दित्वा। मग्गधम्मस्साति अरियमग्गधम्मस्स।

अनुपन्नेहीति अनु अनु अविहाय पटिपन्नेहि। को नु अञ्जो जानितुं अरहति, अञ्जो न जानातीति दस्सेति।

पठमरूपारामसुत्तवण्णना निट्ठिता।

४-१२. दुतियरूपारामसुत्तादिवण्णना

१३७-१४५. सुद्धिकं कत्वा गाथाबन्धनेन विना केवलं चुण्णियपदवसेनेव। तथा तथाति अज्झत्तिकानि बाहिरानि च आयतनानि अनिच्चलक्खणेन दुक्खानत्तलक्खणेहि च योजेत्वा दस्सनवसेन।

दुतियरूपारामसुत्तादिवण्णना निट्ठिता।

देवदहवग्गवण्णना निट्ठिता।

१५. नवपुराणवग्गो

१. कम्मनिरोधसुत्तवण्णना

१४६. सम्पति विज्जमानस्स चक्खुस्स तंनिब्बत्तस्स कम्मस्स च अधिप्पेतत्ता “न चक्खु पुराणं, कम्ममेव पुराण”न्ति वत्वा यथा तस्स चक्खुस्स पुराणपरियायो वुत्तो, तं दस्सेन्तो आह — “कम्मतो पना”तिआदि। पच्चयनामेनाति पुरिमजातिसंसिद्धत्ता “पुराण”न्ति वत्तब्बस्स पच्चयभूतस्स कम्मस्स नामेन। एवं वुत्तन्ति “पुराणकम्म”न्ति एवं वुत्तं। पच्चयेहि अभिसमागन्त्वा कतन्ति तण्हाविज्जादिपच्चयेहि अभिमुखभावेन समागन्त्वा समेच्च निब्बत्तितं। चेतनायाति कम्मचेतनाय। पक्कपितन्ति अभिसमीहितं। वेदनायाति अत्तानं निस्साय आरम्भणं कत्वा पवत्ताय वेदनाय। वत्थूति निब्बत्तिकारणं पवत्तट्ठानन्ति विपस्सनापञ्जाय पस्सितब्बं। कम्मस्स निरोधेनाति किलेसानं अनुप्पादनरोधसिद्धेन कम्मस्स निरोधेन। विमुत्तिं फुसतीति अरहत्तफलविमुत्तिं पापुणाति। आरम्भणभूतो निरोधो निब्बानं “कम्मनिरोधो”ति वुच्चति, “कम्मं निरुज्झति एत्था”ति कत्वा। “झायथ, भिक्खवे, मा पमादत्था”ति वुत्तत्ता “पुब्बभागविपस्सना कथिता”ति वुत्तं।

कम्मनिरोधसुत्तवण्णना निट्ठिता।

२-५. अनिच्चनिब्बानसप्पायसुत्तादिवण्णना

१४७-१५०. निब्बानस्साति निब्बानाधिगमस्स, किलेसनिब्बानस्सेव वा । उपकारपटिपदन्ति उपकारावहं पटिपदं । चतूसूति दुतियादीसु चतूसु । निब्बानसप्पाया पटिपदा देसिताति कत्वा “सह विपस्सनाय चत्तारो मग्गा कथिता”ति वुत्तं ।

अनिच्चनिब्बानसप्पायसुत्तादिवण्णना निट्ठिता ।

६-७. अन्तेवासिकसुत्तादिवण्णना

१५१-१५२. अन्त-सद्दो समीपत्थे वत्तति “उदकन्तं वनन्त”न्तिआदीसु, किलेसो पन अतिआसन्ने वसति अब्भन्तरवुत्तितायाति “अन्तेवासिक”न्ति वुत्तो विभत्तिअलोपेन यथा “वनेकुसलो, कूलेरुक्खा”ति । तेनाह — “अनन्तेवासिकन्ति अन्तोवसनकिलेसविरहित”न्ति । आचरणककिलेसविरहितन्ति समुदाचरणकिलेसरहितं । अन्तो अस्स वसन्तीति अस्स पुग्गलस्स अन्तो अब्भन्तरे चित्ते वसन्ति पवत्तन्ति । ते एतं अधिभवन्तीति ते किलेसा एतं पुग्गलं अभिभवित्वा अत्तनो वसे वत्तेन्ति । तेनाह — “अज्झोत्थरन्ति सिक्खापेन्ति वा”ति । तेहि आचरियेहीति तेहि किलेससङ्घातेहि सत्ते अत्तनो गतियं ठपेन्तेहि आचरियेहि । सत्तमं हेट्ठा कथितनयमेवाति यस्मा हेट्ठा खन्धवसेन देसना आगता, इध आयतनवसेनाति अयमेव विसेसो ।

अन्तेवासिकसुत्तादिवण्णना निट्ठिता ।

८. अत्थिनुखोपरियायसुत्तवण्णना

१५३. परियायति परिगच्छति फलं एतस्साति परियायो हेतूति आह — “यं परियायन्ति यं कारण”न्ति । पच्चक्खदिट्ठे अविपरीते अत्थे पवत्तसद्दा पच्चक्खसद्दा यथा “सम्मासम्बुद्धो भगवा, स्वाखातो धम्मो”ति (म० नि० १.२८८) च । एवं किराति इति किराय उप्पन्नो सद्वहनाकारो सद्दापतिरूपको । एतन्ति “अज्जत्रेव सद्दाया”ति एतं वचनं । रुचापेत्वाति किञ्चि अत्थं अत्तनो मतिया रोचेत्वा । खमापेत्वाति तस्सेव वेवचनं, चित्तं तथा खमापेत्वा । तेनाह — “अत्थेतन्ति गहणाकारो”ति । परम्परागतस्स अत्थस्स एवं किरस्साति अनुस्सवनं । कारणं चिन्तेन्तस्साति युत्तिं चिन्तेन्तस्स । कारणं उपट्ठातीति “साधू”ति अत्तनो चित्तस्स उपतिट्ठति । अत्थेतन्ति “एतं कारणं एवमयमत्थो युज्जती”ति चित्तेन गहणं । आकारपरिवितक्कोति युत्तिपरिकप्पना । लब्धीति निच्छयेन गहणं, सा च खो दिट्ठि अयाथावगगहणेन अज्जाणमेवाति दट्ठब्बं । तन्ति लब्धिं । अत्थेसाति एसा लब्धि मम उप्पन्ना अत्थि युत्तरूपा हुत्वा उपलब्धति । एवं गहणाकारो दिट्ठिनिज्झानक्खन्ति नाम, पठमुप्पन्नलब्धिसङ्घाताय दिट्ठिया निज्झानं खमनाकारो दिट्ठिनिज्झानक्खन्ति नाम । पच्च ठानानीति यथावुत्तानि सद्दादीनि पच्च कारणानि । मुञ्चित्वा अगगहेत्वा । हेट्ठिममगगवज्झानं रागादीनं अभावं सन्धाय “नत्थि मे अज्जत्तं रागदोसमोहो”ति अयं सेक्खानं पच्चवेक्खणा, सब्बसो अभावं सन्धाय असेक्खानन्ति आह — “सेक्खासेक्खानं पच्चवेक्खणा कथिता”ति । “सन्तं वा अज्जत्त”न्तिआदिना सेक्खानं, “असन्तं वा अज्जत्त”न्तिआदिना असेक्खानं पच्चवेक्खणा कथिताति दट्ठब्बं ।

अत्थिनुखोपरियायसुत्तवण्णना निट्ठिता ।

९-१०. इन्द्रियसम्पन्नसुत्तादिवण्णना

१५४-१५५. “सम्पन्नसीला, भिक्खवे, विहरथा”तिआदीसु (म० नि० १.६४) विय परिपुण्णत्थो इध सम्पन्न-सद्दोति आह “परिपुण्णिन्द्रियो”ति । इन्द्रियेहि समन्नागतत्ता परिपुण्णिन्द्रियो नाम होतीति सम्बन्धो । एवं सति समन्नागमसम्पत्ति वुत्ता होतीति आसङ्कन्तो “चक्खादीनि वा”तिआदिमाह । तं सन्धायाति दुतियविकप्पेन वुत्तमत्थं सन्धाय । हेट्ठा खन्धियवग्गे खन्धवसेन देसना आगता, इध आयतनवसेनाति आह “वुत्तनयमेवा”ति ।

इन्द्रियसम्पन्नसुत्तादिवण्णना निट्ठिता ।

नवपुराणवग्गवण्णना निट्ठिता ।

ततियो पण्णासको ।

१६. नन्दिकखयवग्गो

१-४. अज्झत्तनन्दिकखयसुत्तादिवण्णना

१५६-१५९. अत्थतोति सभावतो । जाणेन अरियतो जातब्बतो अत्थो, सभावोति । एवज्झि अभिज्जनसभावो नन्दनट्ठेन नन्दी, रज्जनट्ठेन रागो । विमुत्तिवसेनाति विमुत्तिया अधिगमवसेन । एत्थाति इमस्मिं पठमसुत्ते । दुतियादीसूति दुतियततियचतुत्थेसु । उत्तानमेव हेट्ठा वुत्तनयत्ता ।

अज्झत्तनन्दिकखयसुत्तादिवण्णना निट्ठिता ।

५-६. जीवकम्बवनसमाधिसुत्तादिवण्णना

१६०-१६१. समाधिविकलानं चित्तेकगतं लभन्तानं, पटिसल्लानविकलानं कायविवेकज्ज चित्तेकगतज्ज लभन्तानन्ति योजना । पाकटं होतीति विभूतं हुत्वा उपट्ठाति । ओक्खायति पच्चक्खायतीति चतुसच्चधम्मानं विभूतभावेन उपट्ठानस्स कथितत्ता वुत्तं — “द्वीसुपि... पे०... कथिता”ति ।

जीवकम्बवनसमाधिसुत्तादिवण्णना निट्ठिता ।

७-९. कोट्टिकअनिच्चसुत्तादिवण्णना

१६२-१६४. अनिच्चानुपस्सनादयो एव विमुत्तिपरिपाचनिया धम्मा नाम । थेरस्स तदा सद्दादीनि इन्द्रियानि न परिपाकं उपगतानि, थेरो इमाहि देसनाहि इन्द्रियपरिपाकमगमासि ।

कोट्टिकअनिच्चसुत्तादिवण्णना निट्ठिता ।

१०-१२. मिच्छादिट्ठिपहानसुत्तादिवण्णना

१६५-१६७. पाटियेक्कन्ति विसुं विसुं। वुत्तनयेनेवाति हेट्ठा वुत्तनयेनेव अपुब्बस्स वत्तब्बस्स अभावा।

मिच्छादिट्ठिपहानसुत्तादिवण्णना निट्ठिता।

नन्दिक्खयवग्गवण्णना निट्ठिता।

१७. सट्ठिपेय्यालवग्गो

१-६०. अज्झत्तअनिच्चछन्दसुत्तादिवण्णना

१६८-२२७. “यं, भिक्खवे, अनिच्चं, तत्र वो छन्दो पहातब्बो”तिआदिना तेसं तेसं पुग्गलानं अज्झासयवसेन सट्ठि सुत्तानि कथितानि, तानि च पेय्यालनयेन देसनं आरुळ्ळहानीति “सट्ठिपेय्यालो नाम होती”ति वुत्तं। तेनाह “यानि पनेत्था”तिआदि।

अज्झत्तअनिच्चछन्दसुत्तादिवण्णना निट्ठिता।

सट्ठिपेय्यालवग्गवण्णना निट्ठिता।

१८. समुद्वग्गो

१. पठमसमुद्वसुत्तवण्णना

२२८. यदि “दुप्पूरणट्ठेन समुद्वनट्ठेना”ति इमिना अत्थद्वयेन सागरो “समुद्वो”ति वुच्चति, चक्खुस्सेवेतं निप्परियायतो युज्जतीति दस्सेतुं “यदी”तिआदि वुत्तं। तत्थ दुप्पूरणट्ठेनाति पूरेतुं असक्कुण्येय्यभावेन। समुद्वनट्ठेनाति सब्बसो उपरूपरिपक्खित्तगमनेन। महागङ्गादिमहानदीनं महता उदकोधेन अनुसंवच्छरं अनुपक्खन्दमानोपि हि समुद्वो पारिपूरिं न गच्छति, यच्च भूमिपदेसं ओत्थरति, तं समुद्वभावं नेति, अभावं वा पापुणाति अपयाते समुद्वोदके, तं वा अनुदकभावपत्तिया अतथमेव होति। कामज्जेस दुप्पूरणट्ठो समुद्वनट्ठो सागरे लब्धति, तथापि तं द्वयं चक्खुस्मिंयेव विसेसतो लब्धतीति दस्सेन्तो “तस्स ही”तिआदिमाह। समोसरन्तन्ति सब्बसो नीलादिभागेहि ओसरन्तं, आपाथं आगच्छन्तन्ति अत्थो। कातुं न सक्कोति दुप्पूरणीयत्ता। सदोसगमनेन गच्छति सत्तसन्तानस्स दुस्सनतो। दुस्सनट्ठता चस्स चक्खुद्वारिकतण्हावसेन वेदितब्बा। यथा समुद्वे अपरापरं परिवत्तमानो ऊमिया वेगो समुद्वस्साति वुच्चति, एवं चक्खुसमुद्वस्स पुरतो अपरापरं परिवत्तमानं नीलादिभेदं रूपारम्भणं चक्खुस्साति वत्तब्बतं अरहति अनज्जसाधारणत्ताति वुत्तं “रूपमयो वेगो”ति। असमपेक्खितेति सम्मादस्सने रूपे मनापभावं अमनापभावज्ज गहेत्वा, “इदं नाम मया दिट्ठं”न्ति अनुपधारेन्तस्स केवलं समूहघनवसेन गण्हन्तस्स गहणं असमपेक्खनं। सहतीति अधिभवति, तंनिमित्तं कज्जि विकारं नापज्जति।

ऊमीति वीचियो। आवट्ठो आवट्ठनवसेन पवत्तं उदकं। गाहरक्खसमकरादयो गाहरक्खसो। यथा समुद्वे ऊमियो उपरूपरि वत्तमाना अत्तनि पतितपुग्गलं अज्झोत्थरित्वा अनयब्बसनं आपादेन्ति, तथा आवट्ठगाहरक्खसा। एवमेते रागादयो किलेसा सयं उप्पन्नकसत्ते अज्झोत्थरित्वा अनयब्बसनं आपादेन्ति, किलेसुप्पत्तिनिमित्तताय सत्तानं अनयब्बसनापत्तिहेतुभूतस्स ऊमिभयस्स आरम्भणवसेन चक्खुसमुद्वो “सऊमिसावट्ठो सगाहो सरक्खसो”ति वुत्तो।

ऊमिभयन्ति एत्थ भायति एतस्माति भयं, ऊमीव भयं ऊमिभयं। कुज्झनट्टेन कोधो। स्वेव चित्तस्स च अभिमदनवसेनुप्पादनत्थेन दब्धं आयासनट्टेन उपायासो। एत्थ च अनेकवारं पवत्तित्वा सत्ते अज्झोत्थरित्वा सीसं उक्खिपितुं अदत्त्वा अनयव्यसननिष्फादनेन कोधूपायासस्स ऊमिसदिसता दट्ठब्बा। तथा कामगुणा किलेसाभिभूते सत्ते माने विय रूपादिविसयसङ्घाते अत्तनि संसारेत्वा यथा ततो बहिभूते नेक्खम्मे चित्तम्पि न उप्पज्जति, एवं आवट्टेत्वा व्यसनापादनेन आवट्टसदिसता दट्ठब्बा। यदा पन गाहरक्खसो आरक्खरहितं अत्तनो गोचरभूमिगतं पुरिसं अभिभुय्य गहेत्वा अगोचरे ठितम्पि गोचरं नेत्वा भेरवरूपदस्सनादिना अत्तनो उपक्कमं कातुं असमत्थं कत्वा अन्वाविसित्वा वण्णबलभोगआयुसुखेहि वियोजेत्वा महन्तं अनयव्यसनं आपादेति, एवं मातुगामोपि योनिंसोमनसिकाररहितं अवीरपुरिसं अत्तनो रूपादीहि पलोभनवसेन अभिभुय्य गहेत्वा वा वीरजातियम्पि इत्थिकुत्तभूतेहि अत्तनो हावभावविलासेहि इत्थिमायाय अन्वाविसित्वा वा अवसं अत्तनो उपकारधम्मे सीलादयो सम्पादेतुं असमत्थं करोन्तो गुणवण्णादीहि वियोजेत्वा महन्तं अनयव्यसनं आपादेति, एवं मातुगामस्स गाहरक्खससदिसता दट्ठब्बा। ऊमिभयन्ति लक्खणवचनं। यथा हि ऊमि भायितब्बट्टेन भयं, एवं आवट्टुगाहरक्खसापीति ऊमिआदिभयेन सभयन्ति अत्थो वेदितब्बो। अन्तं अवसानं गतो, एवं पारं निब्बानं गतोति वुच्चति।

पठमसमुद्दसुत्तवण्णना निट्ठिता।

२-३. दुतियसमुद्दसुत्तादिवण्णना

२२९-२३०. किलेसानं अल्लभावूपनयनन्ति आह “तेमनट्टेना”ति। अरियसावकेति अनागामिनो। ते हि कामभववसेन अतिन्तताय न समुन्ना। तयो मच्चूति किलेसाभिसङ्खारदेवपुत्तमारे। तीहि उपधीहीति किलेसाभिसङ्खारकामगुणानं वसेन तीहि उपधीहि। खन्धुपधिना पन सो न निरूपधि सउपादिसेसस्सेव निब्बानस्स अधिगतत्ता। गतोति पटिपत्तिगमनेन गतो।

दुतियसमुद्दसुत्तादिवण्णना निट्ठिता।

४-६. खीररुक्खोपमसुत्तादिवण्णना

२३१-२३३. अप्पहीनट्टेनाति मग्गेन असमुग्घाटितभावेन। अत्थीति विज्जति। सति पच्चये विज्जमानकिच्चकरणतो परियुट्ठानं अप्पकं मूसिकाविसं विय परित्तं नाम होति अप्पानुभावत्ता। एवरूपापीति अप्पकापि। अस्साति अप्पहीनकिलेसस्स। अधिमत्तानन्ति इट्ठानं रजनीयानं, वत्थुवसेन परित्तकम्पि इट्ठारम्मणं अधिमत्तमेव। तेनाह “नखपिट्ठिप्पमाणम्पी”तिआदि। दहरोतिआदीनि तीणिपि पदानि। आभिन्देय्याति भिन्देय्य। तं उभयन्ति तं चक्खुरूपन्ति उभयम्पि आयतनं।

खीररुक्खोपमसुत्तादिवण्णना निट्ठिता।

७. उदायीसुत्तवण्णना

२३४. इतिपीति इमिनापि कारणेन। अनिच्चेनाति अनिच्चभावेन अनत्तलक्खणं कथितं। यस्मा हेतुपच्चया विज्जाणस्स उप्पत्ति सति च उप्पादे निरोधेन भवितब्बं, उप्पादवयवन्तताय अनिच्चं विज्जाणं, यदि च अत्ता सिया पच्चयेहि

विना सिज्जेय्य, न च तथास्स सिद्धि, तस्मा “विज्जाणं अनत्ता”ति अनिच्चताय अनत्तता कथिता ।

उदायीसुत्तवण्णना निड्डिता ।

८. आदित्तपरियायसुत्तवण्णना

२३५. किलेसानं अनु अनु ब्यञ्जनतो परिब्यत्तिया उप्पत्तिपच्चयभावतो अनुब्यञ्जनं, हत्थपादादिवयवाति आह — “हत्था सोभना”तिआदि । निमित्तगाहोति किलेसुप्पत्तिया निमित्तभूतो गाहो । संसन्देत्वा गहणन्ति अवयवे समोधानेत्वा “इत्थिपुरिसो”तिआदिना एकज्झं गहणं । विभत्तिगहणन्ति विभागेन अनवसेसगहणं । कुम्भीलसदिसोति कुम्भीलगाहसदिसो । तेनाह — “सब्बमेव गण्हाती”ति हत्थपादादीसु तं तं कोट्टासं विभजित्वा गहणं रत्तपासदिसो जलूकगाहसदिसो । एकजवनवारेपि लब्धन्तीति इदं चक्खुद्वारानुसारेण उप्पन्नमनोद्वारिकजवनं सन्धाय वुत्तं ।

निमित्तस्सादेन गन्थितन्ति यथावुत्ते निमित्ते अस्सादगाहेन गन्थितं सम्बद्धं । भवङ्गेनेवाति मूलभवङ्गेनेव । किलेसभयं दस्सेन्तोति तथा किलेसुप्पत्तिया सति अकुसलचित्तेन अन्तरितं चे मरणचित्तं भवेय्य, एकन्ततो निरये वा तिरच्छानयोनिया वा उप्पत्ति सियाति किलेसानं भायितब्बं दस्सेन्तो । “समयवसेन वा एवं वुत्त”न्ति वत्त्वा तमत्यं विवरन्तो “चक्खुद्वारस्मिज्ही”तिआदिमाह । रत्तचित्तं वाति रागवसेन रत्तचित्तं वा । दुट्ठचित्तेन कथं आरम्मणरसानुभवनन्ति? दोमनस्सवेदनुप्पत्ति एव तस्स आरम्मणरसानुभवनं दट्ठब्बं । इमस्स समयस्साति मरणसमयस्स ।

उभिनं नासच्छिद्धानं मज्झे ठित-अट्ठितुदनं सह खुरट्ठेन छिन्दनं । दण्डकवासीति दीघदण्डका महावासि । निपज्जित्वा निदोक्कमनन्ति इमिना पचलायिकनिदं पटिक्खपति । तत्थ हि कदाचि अन्तरा मिच्छावितक्कानं सल्लकानं अवसरो सिया, नत्थेव निपज्जित्वा महानिदं ओक्कन्तकाले । वितक्कानन्ति मिच्छावितक्कानं ।

आदित्तपरियायसुत्तवण्णना निड्डिता ।

९-१०. पठमहत्थपादोपमसुत्तादिवण्णना

२३६-२३७. नवमं “पज्जायती”ति वुच्चमाने बुज्झनकानं अज्झासयवसेन वुत्तन्ति आह — “दसमे न होतीति वुच्चमाने”तिआदि । एत्तकमेव हि द्विन्नं सुत्तानं विसेसोति ।

पठमहत्थपादोपमसुत्तादिवण्णना निड्डिता ।

समुद्वगवण्णना निड्डिता ।

११. आसीविसवग्गो

१. आसीविसोपमसुत्तवण्णना

२३८. ये भिक्खू तदा भगवन्तं परिवारेत्वा निसिन्ना, तेसु केचि एकविहारिनो, केचि अत्तदुतिया, केचि अत्तततिया,

केचि अत्तचतुत्था, केचि अत्तपञ्चमा हुत्वा अरञ्जायतनेसु विहरन्तीति वुत्तं — “एकचारिक...पे०...
पञ्चचारिके”ति । समानज्झासयता **सभागवुत्तिनो** । कम्मट्ठानानुयुञ्जनस्स कारके । ततो एव तत्थ युत्तपयुत्ते ।
पुग्गलज्झासयेन कारणभूतेन । **पच्चयभूतन्ति** अपस्सयभूतं । “सेय्यथापि, भिक्खवे”ति आरभित्वा याव “तिण्णो पारङ्गतो
 थले तिट्ठति ब्राह्मणो”ति अयं मातिकानिक्खेपो । तेसं मातिकाय वित्थारभाजनं । **वासना भविस्सतीति** वासनावहं
 भविस्सति । **सिनेरुं उक्खिपन्तो वियाति**आदि इमिस्सा देसनाय अनञ्जसाधारणताय सुदुक्करभावदस्सनं ।

मञ्चट्टेसु मञ्चसमज्जा विय मुखट्ठं विसं “मुख”न्ति अधिप्पेतं । सुक्खकट्टसदिसभावापादनतो “कट्ट”न्ति वुच्चतीति
 कट्टं मुखं एतस्साति **कट्टमुखो**, दंसनादिना कट्टसदिसभावकरो सण्णो । अथ वा कट्टसदिसभावापादनतो कट्टं विसं वा मुखे
 एतस्साति **कट्टमुखो** । इमिना नयेन सेसपदेसुपि अत्थो वेदितब्बो । **इमे चत्तारो**ति इमे विसकिच्चभेदेन चत्तारो । इदानीं तं
 नेसं विसकिच्चभेदं दस्सेतुं “**तेसू**”तिआदि वुत्तं । **अयसूलसमप्पितं वियाति** अब्भन्तरे अयसूलं अनुप्पवेसितं विय ।
पक्कपूतिपनसं वियाति पच्चित्वा कालातिक्कमे कुथितपनसफलं विय । **चङ्गवारे**ति रजकानं खारपरिस्सावने
 सुरापरिस्सावने वा । अनवसेसं छिज्जनेन **असनिपातट्ठानं विय** । **महानिखादनेनाति** महन्तेन निखादनेन ।

विसवेगविकारेनाति विसवेगगतेन विकारेन । **वातेनाति** तस्स सण्णस्स सरीरं फुसित्वा उग्गतवातेन । नासवाते पन
 वत्तब्बमेव नत्थि । **पुग्गलपण्णत्तिवसेनाति** तेसंयेव सोळसन्नं सण्णानं आगतविसोतिआदिपुग्गलनामस्स वसेन **चतुसट्ठि**
होन्ति पच्चेकं चतुब्बिधभावतो । **आगतविसोति** आगच्छविसो, सीघतरं अभिरुहनविसोति अत्थो । **घोरविसोति**
 कक्खळविसो, दुत्तिकिच्छविसो । **अयं सीतउदकं विय होति** गाळहदुब्बिनिम्मोचयभावेन । उदकसण्णो हि घोरविसो होति
 येवाति वुत्तं — “**उदकसप्पादीनं विसं विया**”ति । **पञ्जायतीति** गण्डपिळकादिवसेन पञ्जायति । **अनेळकसण्णो** नाम
 महाआसीविसो । **नीलसण्णो** नाम साखवण्णो रुक्खग्गादीसु विचरणकसण्णो । **इमिना उपायेनाति** योयं कट्टमुखेसु
 दट्ठविसानंयेव “आगतविसो नो घोरविसो”तिआदिना चतुब्बिधभावो वुत्तो, इमिना उपायेन । **कट्टमुखे दट्ठविसादयो**ति
 कट्टमुखेसु दट्ठविसो, फुट्टविसो, वातविभोति तयो, **पूतिमुखादीसु च दट्ठविसादयो** चत्तारो चत्तारो वेदितब्बो ।

एकेकन्ति चतुसट्ठियो एकेकं । **चतुधाति** अण्डजादिविभागेन चतुधा विभजित्वा । **छपण्णासानीति**
 छपण्णासाधिकानि । **गतमग्गस्साति** यथावुत्तसङ्ख्यागतमग्गस्स **पटिलोमतो संखिप्पमाना** अनुक्कमेन चत्तारोव होन्ति ।
कुलवसेनाति कट्टमुखादिजातिवसेन ।

सकलकाये आसिञ्चित्वा विय ठपितविसाति हि तेसं फुट्टविसता, वातविसता वुच्चति । **एवन्ति**
 “आसित्तविसा”तिआदिना । **एत्थाति** आसीविससद्वे **वचनत्थो** निरुत्तिनयेन **वेदितब्बो** । **उग्गततेजाति** उदग्गतेजा, अत्तनो
 विसतेजेन नेसं कुरुरदब्बता वा । **दुन्निम्मद्वनविसाति** मन्तागदेहि अनिम्मद्वनीयविसा । **चत्तारो आसीविसाति** एत्थ **इति-**
 सहो आदिअत्थो । तेनेत्थ अवसेसपाळिं सङ्गहाति ।

आसीविसेसूति इमे आसीविसा दट्ठविसा एवाति वेदितब्बा । **सरीरट्टकेसुयेवाति** तेन पुरिसेन तेसं कस्सचि अनिट्ठस्स
 अकतत्ता आयुसेसस्स च विज्जमानत्ता नं न दंसिंसूति दट्ठब्बं । **पुच्छि** यथाभूतं पवेदेतुकामो । **दुरुपट्ठाहाति** दुरुपट्ठाना ।
सोत्थिमग्गोति सोत्थिभावस्स उपायो ।

अन्तरचरोति अन्तरं चरो सुखसत्तु विस्सासघाती । तेनाह “**वधको**”ति । इदानीं तासं पेसने कारणं दस्सेतुं
 “**पठम**”न्तिआदि वुत्तं । अभिमुखगतं विय **अभिमुखगतं** । ईदिसीपि हि वचोयुत्ति लोके निरूपीयति सन्तियं पुरिसं ठपेतीति

विय । तस्मा अभिमुखगतन्ति अभिमुखं तेन सम्पत्तन्ति अत्थो । वङ्कसण्ठानं फलकं रुक्खमूले आगतागतानं निसीदनत्थाय अत्थतं ।

अरित्तहत्थो पुरिसो सन्तारेति एतायाति सन्तारणी । ओरिमतीरतो उत्तरणाय सेतु उत्तरसेतु । एकेन द्वीहि वा गन्तब्बो रुक्खमयो सेतु रुक्खसेतु । जङ्घसत्थेन गमनयोगो सेतु जङ्घसेतु । सकटेन गन्तुं सककुण्यो सकटसेतु । न खो एस ब्राह्मणो परमत्थतो । तदत्थो पन एकदेसेन सम्भवतीति तथा वुत्तन्ति दस्सेन्तो “एत्तकानं पच्चत्थिकानं बाहितत्ता”ति आह । देसनन्ति उद्देसदेसनं । विनिवत्तेन्तोति पटिसंहरन्तो । न लद्धो वतासीति न लद्धो वत आसि ।

राजा विय कम्मं सत्तेसु इस्सरियस्स वत्तापनतो । राजा...पे०... पुथुज्जनो वट्टदुक्खसङ्घातापराधताय । जाणपलायनेनाति महाभूतेहि निब्बिन्दित्वा विरज्जित्वा विमुच्चितुकामतावसेन उप्पन्नजाणपलायने मग्गाधिगमसिद्धेनेव जाणपलायनेन । एवज्हेत्थ उपमासंसन्दनं मत्थकं पापितमेव होति ।

यथेव हीतिआदिना एकदेसनासमुदायस्स निदस्सनं आरद्धं । यथावुत्तवचनं अट्ठकथाचरियानं वचनेन समत्थेति “पत्थद्धो भवती”तिआदिना । तत्थ कट्टमुखेन वाति वा-सद्धो उपमत्थो । यथा कट्टमुखेन सप्पेन दट्ठो पत्थद्धो होति, एवं पथवीधातुप्पकोपेन सो कायो कट्टमुखेव होति, कट्टमुखगतो विय पत्थद्धो होतीति अत्थो । अथ वा वा-सद्धो अवधारणत्थो । सो “पथवीधातुपकोपेन वा”ति एवं आनेत्वा सम्बन्धितब्बो । अयज्हेत्थ अत्थो — कट्टमुखेन दट्ठोपि कायो पथवीधातुप्पकोपेनेव पत्थद्धो होति, तस्मा पथवीधातुया अवियुत्तो सो कायो सब्बदा कट्टमुखगतो विय होतीति । वा-सद्धो वा अनियमत्थो । तत्रायमत्थो — कट्टमुखेन दट्ठो कायो पत्थद्धो होति वा, न वा मन्तागदवसेन । पथवीधातुप्पकोपेन पन मन्तागदरहितो सो कायो कट्टमुखगतो विय होति एकन्तपत्थद्धोति । तत्थ कायोति पकतिकायो । पूतिकोति कुथितो । सन्तत्तोति सब्बसो तत्तो महादाहप्पत्तो । सञ्छिन्नोति सब्बसो छिन्नो चुण्णविचुण्णभूतो । यदा कायो पत्थद्धादिभावप्पत्तो होति, तदा पुरिसो कट्टमुखादिसप्पस्स मुखे वत्तमानो विय होतीति अत्थो ।

विसेसतोति कट्टमुखादिविसेसतो च पथवीआदिविसेसतो च । अनत्थग्गहणतोतिआदि अचेतनेसुपि भूतेसु सचेतनेसु विय अनत्थादीनं पच्चक्खताय निब्बेदजननत्थं आरद्धं । तत्थ आसयतोति पवत्तिट्ठानतो । एतेसन्ति महाभूतानं । सदिसताति वम्मिकासयसुसिरगहनसङ्कारट्ठानासयताय च सदिसता ।

पच्चत्तलक्खणवसेनाति विसुं विसुं लक्खणवसेन । पथवीआदीनं कक्खळभावादि, तंसमङ्गिनो पुगलस्स कक्खळभावापादनादिना विकारुप्पादनतो विसवेगविकारतो सदिसता वेदितब्बा ।

अनत्थाति ब्यसना । ब्याधिन्ति कुट्ठादिब्याधिं । भवे जाताभिनन्दिनोति भवेसु जातिया अभिनन्दनसीला । पञ्चवोकारे हि जातिया अभिनन्दना नाम महाभूताभिनन्दना एव ।

दुरुपट्टानतरानीति दुप्पटिकारतरानि । दुरासदाति दुरुपसङ्कमना । “उपट्टामी”ति उपसङ्कमितुं न सक्कोन्ति । परिजानाम कम्मनामानि, उपकारा नाम नत्थि । अनन्तदोसूपद्ववतोति अपरिमाणदोसूपद्ववहेतुतो । एकपक्खलन्ति एकदुक्खं ।

रूपक्खन्थो भिज्जमानो चत्तारो अरूपक्खन्थे गहेत्वाव भिज्जति अरूपक्खन्थानं एकनिरोधत्ता । वत्थुरूपम्पि

गहेत्वाव भिज्जन्ति पञ्चवोकारे अरूपक्खन्धेसु भिन्नेसु रूपक्खन्धस्स अवट्टानाभावतो । एत्तावताति लोभुप्पादनमत्तेन । पञ्जा नाम अत्तभावे उत्तमङ्गं पञ्जुत्तरत्ता कुसलधम्मानं, सति च किलेसुप्पत्तियं पञ्जाय अनुप्पज्जनतो वुत्तं — “एत्तावता पञ्जासीसं पतितं नाम होती”ति । योनियो उपनेति तदुपगस्स कम्मपच्चयस्स भावे । “जातिभयं, जराभयं, मरणभयं, चोरभयं”न्तिआदिना आगतानि पञ्चवीसति महाभयानि, “हत्थम्पि छिन्दती”तिआदिना आगतानि द्वत्तिस कम्मकारणानि आगतानेव होन्ति कारणस्स समवट्टितत्ता । नन्दीरागो सङ्खारक्खन्धोति सङ्खारक्खन्धपरियापन्नत्ता वुत्तं ।

पाळियंयेव आगता “चक्खुतो चेपि नं, भिक्खवे”तिआदिना । किञ्चि अलभित्वाति तस्मिं सुज्जगामे चोरानं गहूपगस्स अलाभवचनेनेव तस्स पुरिसस्स अत्तनो पटिसरणस्स अलाभो वुत्तो एव होतीति न उद्धटो, पुरिसट्टानियो भिक्खु, चोरा पन बाहिरायतनट्टानिया । अभिनिविसित्वाति विपस्सनाभिनिवेसं कत्वा । अज्झत्तिकायतनवसेन देसनाय आगतत्ता वुत्तं “उपादारूपकम्मट्टानवसेना”ति ।

बाहिरानन्ति बाहिरायतनानं । पञ्च किच्चानीति चोरेहि तदा कातब्बानि पञ्च किच्चानि । हत्थसारन्ति अत्तनो सन्तके हत्थेहि गहेतब्बसारभण्डं । पातनादिवसेन हत्थपरामासं करोन्ति । पहारठानेति पहट्टाने । ठानसो तस्मिं एव खणेति वदन्ति । अत्तनो सुखावहं कुसलधम्मं पहाय दुक्खावहेन अकुसलेन समङ्गिता सुखावहं भण्डं पहाय बहि निक्खमनं वियाति वुत्तं सुखनिस्सयत्ता तस्स । हत्थपरा...पे०... आपज्जनकालो गुणसरीरस्स तदा पमादेन बाधितत्ता । पहार...पे०... कालो ततो दळ्ढतरं गुणसरीरस्स बाधितत्ता । पहारं...पे०... अस्समणकालो गुणसरीरस्स मरणप्पत्तिसदिसत्ता । अवसेसजनस्स दासपरिभोगेन परिभुज्जितब्बता अज्जथत्तप्पत्तिगिहिभावापत्तिया निदस्सनभावेन वुत्ता । यं “छसु द्वारेसु आरम्मणे आपाथगते”ति वुत्तं, तमेव आरम्मणं निस्साय सम्परायिको दुक्खक्खन्धो वेदितब्बोति योजना ।

रूपादीनीति रूपसद्वगन्धरसानि । तेसन्ति यथावुत्तभूतुपादारूपानं । लहुतादिवसेनाति तेसं लहुतादिवसेन । दुरुत्तरणट्टोति उत्तरितुं असक्कुण्यभावो ओघट्टो । वुत्तनयेनाति “सम्पयुत्ता वेदना वेदनाक्खन्धो”तिआदिना वुत्तनयेन । चतुमहाभूतादीहीति आदिसद्वेन उपादानक्खन्धादीनं गहणं । चित्तकिरियदस्सनत्थन्ति चित्तपयोगदस्सनत्थं । वुत्तवायाममेवाति “सम्मावायामो”ति यो अरियमग्गे वुत्तो । भदेकरत्तादीनीति “अज्जेव किच्चं आतप्प”न्तिआदिना (म० नि० ३.२७२, २७५, २७६) वुत्तानि भदेकरत्तसुत्तादीनि ।

कुण्ठपादोति छिन्नपादोव हुत्वा गतिविकलो । मानसं बन्धतीति तस्मिं चित्ते किच्चं निबन्धति । “अयं अरियमग्गो मय्हं ओघुत्तरनुपायो”ति तत्थ चित्तस्स सन्निट्टानं पुन तत्थ पवत्तनं वीरियारम्भो चित्तबन्धनं ।

तस्स नामरूपस्स इमे नन्दीरागादयो तण्हाविज्जादयोति कत्वा पच्चयो धम्मायतनेकदेसो । अरियमग्गनिब्बानतण्हावज्जो इध धम्मायतनेकदेसोति च । सोळसहाकारेहीति पीळनादीहि सोळसहि आकारेहि । सतिपट्टानविभङ्गे आगतनयेन सट्टिनयसहस्सेहि । देसनापरियोसाने...पे०... पत्तिट्टहिंसूति विपज्चितज्जू एवेत्थ गहणवसेन अधिगतविसेसा परिच्छिन्दिता । ते हि तदा धम्मपटिग्गाहकभावेन सत्थु सन्तिके सन्निसिन्ना । उग्घटितज्जूनं पन नेय्यानञ्च विसेसाधिगमो अट्टकथायं न रुळ्होति इध न गहितोति ।

आसीविसोपमसुत्तवण्णना निट्ठिता ।

२. रथोपमसुत्तवण्णना

२३९. सुसंवृतिन्द्रियस्स भोजने मत्तञ्जुनो सतस्स सम्पजानस्स विहरतो किलेसनिमित्तं दुक्खं अनवसरन्ति सुखसोमनस्सबहुलता वुत्ता । यवति तेन फलं मिस्सितं विय होतीति योनि, एकन्तिकं कारणं । अस्साति भिक्खुनो । परिपुण्णन्ति अविकलं । अनवसेसं आसवे खेपेतीति आसवक्खयो, अगगमगो । यं यन्ति दन्धं मज्झं जवोति जवादीसु यं यं गमनं । रक्खणत्थायाति किलेसचोरेहि रक्खणत्थाय । वेगनिग्गहणत्थायाति किलेसहेतुकस्स इन्द्रियवेगस्स निग्गहणत्थाय । निब्बिसेवनत्थायाति विसेवनस्स विप्फन्दितस्स निरोधनाय । किलेसूपसमत्थायाति किलेसानं उपरूपरि समनत्थाय वूपसमनत्थाय ।

समणरति नाम समथविपस्सनामगगफलसुखानि । दन्तानम्पि सिन्धवानं सारथिनो पयोगेन सिया काचि विसेवनमत्ताति तदभावं दस्सेन्तो “निब्बिसेवने कत्वा पेसेन्तो”ति वुत्तं । जाणं गच्छतीति असङ्गमनं पवत्तति पगेव इन्द्रियभावनाय कतत्ता, किलेसनिग्गहस्स सुखेनेव सिद्धत्ता । दायकस्स अज्झासयो वसो उळारो लामको । देय्यधम्मस्स पमाणं वसो अप्पकं बहुकञ्च ।

महामण्डपट्टानं नाम लोहपासादस्स पुरतो एव महाभिक्खुसङ्घस्स सन्निपातकाले तेसं पहोनकवसेन महामण्डपस्स कत्तब्बट्टानं । गहणमानन्ति परिविसगहणभाजनं ।

पकतिया भत्तकारकिच्चे अधिगतो उपट्टाकुपासको । मुदुसमखरसज्जितेहि, दहनपचनभज्जनसज्जितेहि वा तीहि पाकेहि ।

परिसोधेत्वाति रज्जो अनुच्छविकभावं परिसोधेत्वा । भूमियं छड्डेसि “भिक्खूनं अदत्वा मया मुखे पक्खित्तं”न्ति । मुखेन गण्हि तस्स निदोसभावं दस्सेतुं । मत्तं जानापेतुं पमज्जि । “त्वं कुतो आगतो”ति पुच्छने पमादं आपज्जि । अनुभागोति अवसिट्ठभागो । इदमत्थियन्ति इदं पयोजनं । इतरन्ति पाळियं अनागतम्पि आहारे पमाणजाननं ।

सयनं सेय्या, कामभोगीनं सेय्या कामभोगिसेय्या । दक्खिणपस्सेन सयानो नाम नत्थि दक्खिणहत्थेन कातब्बकिच्चकरणतो । तेजुस्सदत्ताति इदं अनुत्रासस्सेव सीहस्स सयनन्ति दस्सेतुं वुत्तं । द्वे पुरिमपादे एकस्मिं, पच्छिमपादे एकस्मिं ठाने ठपेत्वाति हि इदं पादानं अविक्खित्तभावकरणदस्सनं ।

चतुत्थज्झानसेय्याति चतुत्थज्झानिकं फलसमापत्तिं वदति । येभ्य्येन हि तथागता फलसमापत्तिं समापज्जित्वाव सयन्ति । सा च नेसं चतुत्थज्झानतो वुट्ठाय, किलेसपरिनिब्बानस्स च कतत्ताति वदन्ति । इध सीहसेय्या आगता पादं अच्चाधाय पुब्बेनापरं अजहितसंलक्खणा सेय्याति कत्वा । तेनाह “अयं ही”तिआदि । एवन्ति “दक्खिणेन पस्सेना”तिआदिना वुत्ताकारेन सेय्यं कप्पेति ।

कथं निद्वायन्तो सतो सम्पजानो होति? भवङ्गचित्तेन हि निद्वूपगमनन्ति अधिप्पायो । अप्पहानेनाति तदधिमुत्तताय तदप्पहानं दट्ठब्बं । तथा तेसु निद्वोक्कमनस्स आदिपरियोसानेसु अजहितसतिसम्पजज्जं होति । तेनाह — “निद्वं ओक्कमन्तोपि सतो सम्पजानो होती”ति । एतं पनाति “निद्वं ओक्कमन्तोपि सतो सम्पजानो होती”ति वुत्तनयं वदति । जाणधातुकन्ति न रोचयिंसूति निद्वोक्कमनेपि जागरणे पवत्तजाणसभावमेवाति न रोचयिंसु पोराणा । निरन्तरं भवङ्गचित्तेसु वत्तमानेसु सतिसम्पजज्जासम्भवोति अधिप्पायो । पुरिमस्मिज्हि नये सतिसम्पजज्जस्स असंवरो, न

भवङ्गस्स । इन्द्रियसंवरो, भोजने मत्तञ्जुता, जागरियानुयोगोति इमेहि **तिवङ्गिका**, निमित्तानुब्यञ्जनपरिवज्जनादि सब्बं विपस्सनापक्खिकमेवाति अधिप्पायो ।

तानेवाति विपस्सनाक्खणे पवत्तानि इन्द्रियादीनि । **याव अरहत्ता देसना** वित्थारतो **कथेतब्बा** । पाळियं पन “योनि चस्स आरद्धा होति आसवानं खयाया”ति सङ्केपेन कथिता ।

रथोपमसुत्तवण्णना निड्डिता ।

३. कुम्भोपमसुत्तवण्णना

२४०. **अट्टिकुम्भोति** पिड्डियं तिखिणट्टिको कुम्भो । **तन्तिबन्धोति** ब्यावटो । **समुग्गे विय** अत्तनो कपाले **पक्खिपित्वा** । **समोदहन्तो** सम्मा ओदहन्तो अज्झत्तमेव दहन्तो । **आरम्मणकपालेति** आरम्मणकटाहे । **समोदहन्तोति** दिट्ठमत्तस्सेव च गहणतो मनोवितक्के तत्थेव सम्मदेव ओदहन्तो । तज्हि विसयवसेन पवत्तितुं अदेन्तो । **पञ्च धम्मेति** “कालेन वक्खामी”तिआदिना (परि० ३६२) वुच्चमाने ।

कुम्भोपमसुत्तवण्णना निड्डिता ।

४. पठमदारुक्खन्धोपमसुत्तवण्णना

२४१. **विलासमानो विय सागरं पत्वा** । **अन्तोसाखोति** गङ्गाय तीरस्स अन्तो ओनतसाखो । **तेमेतीति** तित्तो होति । **तिरियं पतितो** दण्डसेतु विय ठितत्ता महाजनस्स **पच्चयो जातो**, तथा महन्तभावेन गङ्गासोतं ओतरणादि नत्थि ।

अयं हीति अनन्तरं वुत्तपुगगलो । **अरियमग्गं ओरुह्हाति** चतुब्बिधं अरियमग्गवीथिं ओतरित्वा । “चित्तं नामेत”न्तिआदिना चिन्तेत्वा गिहिबन्धनं न विस्सज्जेतीति सम्बन्धो । **अत्तनो भजमानकेति** अत्तनो भजन्ते । जीविकत्थाय पयुज्जितब्बतो **पयोगो**, खेत्तवत्थादि । ततो पयोगतो उड्डितं **आयं** । **किञ्चापि भिक्खूनं कायसामग्गिं देति** भिक्खत्थाय ।

मुण्डघटन्ति भिन्नोडुं घटं । **खन्धेति** अंसे । **सङ्खभोगन्ति** सङ्खसन्तकं भोगगामं **गन्त्वा** । **अत्थतो एवं वदन्तीति** तथा अत्थस्स सम्भवतो एवं वदन्ता विय होन्ति । **यागुमत्तके यागुन्ति** यागुं पिपित्वा ताय अपरिपक्काय एव अज्जं यागुं अज्झोहरित्वाति सम्बन्धो ।

किलेसानुरज्जितोवाति योनिसोमनसिकारस्स अभावेन किलेसानुगतचित्तो एव । **अक्खीनि नीहरित्वाति** कोधवसेन अक्खिके करोन्तो अक्खीनि नीहरित्वा **विचरिस्सति** । **उद्धतो होति** अवूपसन्तो ।

दिट्ठिगतिकोति सासनिको एवं अयोनिस्सो उम्मुज्जित्वा सासनं उद्धम्मं उब्बिनयं कत्वा दीपेन्तो अरिट्ठसदिसो । तेनाह “सो ही”तिआदि । **अरूपभवे रूपं अत्थि**, अज्जथा ततो चुतस्स कुतो रूपक्खन्धस्स सम्भवो । **असज्जीभवे चित्तं अत्थीति** एत्थापि एसेव नयो । **बहुचित्तक्खणिको लोकुत्तरमग्गो** “यो इमे चत्तारो सतिपट्टाने भावेय्य सत्तवस्सान्”तिआदिवचनतो (दी० नि० २.४०४; म० नि० १.१३७) । **अनुसयो चित्तविप्पयुत्तो**, अज्जथा सावज्जानवज्जधम्मानं एकज्झं उप्पत्ति सिया । **ते च सत्ता सन्धावन्ति संसरन्ति**, अज्जथा कम्मफलानं सम्बन्धो न

सियाति । इति वदन्तो एवं मिच्छावादं पग्गह वदन्तो ।

तेमनरुक्खो विय...पे०... दुल्लभधम्मस्सवनो च पुग्गलो सद्भासिनेहेन अतेमनतो । कतविनयो सिक्खितविनयो यथा “कतविज्जो”ति । धम्मकथिकानं विचारेथाति इदं देय्यधम्मं धम्मकथिकानं अय्यानं तस्स तस्स युत्तवसेन विचारेथाति निय्यातनवसेन वत्त्वा । दिवाकथिको सरभाणको सायन्हे कथेति, पुरिमयामं कथेन्तो रत्तिकथिको भाणकपुग्गलो ।

नन्दनवनाभिरामेति नन्दनवनं विय मनोरमे । अस्स भारहारभिकखूति अस्स किच्चवाहकभिकखू उपज्झायादयो । सुखनिसिन्नकथन्ति पटिसन्धारकथापुब्बकं उपनिसिन्नकथं सुत्त्वा ।

ठितसण्ठानेनेव ठिताकारेनेव ठितं, नप्पयुत्तन्ति अत्थो । चित्तकम्ममूलादीनि ठितसण्ठानेनेव ठिताति योजना । मुदुतायाति मुदुहदयताय सापेक्खताय ।

पटिपदन्ति समथविपस्सनापटिपत्तिं । दीपेत्त्वा पकासेत्त्वा पाकटं कत्त्वा । तत्तुप्पादोति तत्र उपपज्जनकआयुप्पादो । खेतं सन्धाय वदति । तेल...पे०... हत्थाति तेलघट-मधुघटफाणितघटादिहत्था । अपक्कमिंसु दुब्बिचारितत्ता । पूरेसीति हेड्डा च तत्थ तत्थ अतीतानि कालवचनानि पोराणट्ठकथाय आगतत्ता किर वुत्तानि ।

उपगमनानुपगमनादीनि ओरिमस्स पारिमस्स च उपगमनानुपगमनानि चेव मज्झे संसीदनानि च । पटिविज्झितुन्ति जानितुं । एतन्ति यथावुत्तं चक्खुसभावं । दोमनस्सन्ति तस्सेव मन्दभावपच्चयं दोमनस्सं । आपज्जन्तोपि उपगच्छति नाम तन्निमित्तसंकिलेसस्स उप्पादितत्ता । तिण्णं लक्खणानन्ति हुत्त्वा अभावतो आदिअन्तवन्ततो तावकालिकतो निच्चपटिक्खेपतोतिआदीनं तिण्णं लक्खणानं सल्लक्खणवसेन ।

वामतोति मिच्छा । दक्खिणतोति सम्मा । यथा तस्स तस्स सत्तस्स ओरभावत्ता अज्झित्तिकानि आयतनानि ओरिमं तीरं कत्त्वा वुत्तानि, एवं नेसं परभावत्ता बाहिरानि आयतनानि पारिमं वुत्तानि । अपायमज्झे संसरणहेतुताय नन्दीरागोव “मज्झे संसादो”ति वुत्तो ।

उन्नतोति “सेय्योहमस्मी”तिआदिना उन्नतिं उपगतो । अत्तुक्कंसने पंसुकूलिकभावेन अत्तानं दहनतो अज्जाकारतागहेतब्बो । पासाणो नु खो एस खाणुकोति गहेतब्बदारुक्खन्धसदिसो वुत्तो ।

चुण्णविचुण्णं होति आवट्टवेगस्स बलवभावतो । चतूसु अपायेसूति पञ्चकामगुणावट्टे पतितपुग्गलो मनुस्सलोकेपि गुणसरीरभेदनेन दीघरत्तं चुण्णविचुण्णं आपज्जतियेव, तस्स तथा आपन्नत्ता । एवज्झि सो अपायेसु तादिसेसु जायति ।

सीलस्स दुट्ठं नाम नत्थि, तस्मा अभावत्थो इध दु-सद्दोति आह “निस्सीलो”ति । “पापं पापेन सुकर”न्तिआदीसु (उदा० ४८) विय पाप-सद्दो निहीनपरियारोति आह “लामकधम्मो”ति । न सुचीति कायवाचाचित्तेहि न सुचि । सङ्काय वाति अत्तनो वा सङ्काय परेसं समाचारकिरियं सरति आसङ्कति । तेनाह “तस्स ही”तिआदि । तानि कम्मनि पविसतीति तानि कम्मनि करोन्तानं अन्तरे पविसति । गुणानं पूतिभावेनाति गुणभावेन गहितानं सीलधम्मानं संकिलिट्ठभावप्पत्तिया । कचवरजातोति अब्भन्तरं सज्जातकचवरो, कचवरभूतो वा ।

अणणा पब्बज्जाति अणणस्सेव पब्बज्जा । ओरिमतीरादीनं उपगमनानुपगमनादीनं जोतितत्ता वट्टविवट्टं कथितं ।

पठमदारुक्खन्धोपमसुत्तवण्णना निट्ठिता ।

५. दुतियदारुक्खन्धोपमसुत्तवण्णना

२४२. या आपत्ति वुट्ठानगामिनी देसनागामिनी, तं पटिच्छादितकालतो पट्टाय संकिलिट्ठा नाम अन्तरायिकभावतो । आवीकता पन अनापत्तिट्ठाने तिट्ठतीति असंकिलिट्ठा नाम । तेनाह — “आवीकता हिस्स फासु होती”ति । एवरूपं संकिलिट्ठन्ति पटिच्छादितताय वा दुट्ठुल्लभावेन वा संकिलिट्ठं ।

दुतियदारुक्खन्धोपमसुत्तवण्णना निट्ठिता ।

६. अवस्सुतपरियायसुत्तवण्णना

२४३. सन्थागारन्ति सज्जापनागारं । तेनाह “उय्योगकालादीसू”तिआदि । आदि-सद्देन मङ्गलमहादीनं सङ्गहो दट्ठब्बो । सन्थरन्तीति विस्समन्ति, परिस्समं विनोदेन्तीति अत्थो । सहाति सन्निपातवसेन एकज्झं । सह अत्थानुसासनं अगारन्ति तस्मिं अत्थे त्थ-कारस्स न्थ-कारं कत्वा “सन्थागार”न्ति वुच्चतीति दट्ठब्बं, पठमं तत्थ सम्मन्तनवसेन सन्थरन्ति विचारेन्तीति अत्थो ।

तेपिटकं बुद्धवचनं आगतमेव भविस्सतीति बुद्धवचनस्स आगमनसीसेन अरियफलधम्माम्पि आगमनं वुत्तमेव । तियामरन्ति तत्थ वसन्तानं फलसमापत्तिवळज्जनं होतीति । तस्मिञ्च भिक्खुसङ्घे कल्याणधम्मा कल्याणपुथुज्जना विपस्सनं उस्सुक्कापेन्ता होन्तीति अरियमग्गधम्माम्पि तत्थ आगमनं होतियेव ।

अल्लगोमयेनाति अच्छेन अल्लगोमयरसेन । ओपुज्जापेत्वाति विलिम्पेत्वा । चतुज्जातियगन्धेहीति कुङ्कुमतुरुक्खयवनपुष्पतमालपत्तगन्धेहि । नानावण्णेति नीलादिवसेन नानावण्णे, भित्तिविसेसवसेन नानासण्ठानरूपे । “महापिट्टिककोजवेति हत्थिपिट्टिआदीसु अत्थरितब्बताय ‘महापिट्टिका’ति लद्धसमज्जे कोजवे”ति वदन्ति । कुत्तके पन सन्थायेतं वुत्तं, “चतुरङ्गुलाधिकपुष्पा महापिट्टिककोजवा”तिपि वदन्ति । हत्थत्थरअस्सत्थरा हत्थिअस्सपिट्ठीसु अत्थरितब्बा हत्थिअस्सरूपविचित्ता च अत्थरका । सीहत्थरकादयो पन सीहरूपादिविचित्ता एव अत्थरका । चित्तत्थरकं नानाविधरूपेहि चेव नानाविधमालाकम्मादीहि च विचित्तं अत्थरकं ।

उपधानन्ति अपस्सयनं । उपदहित्वाति अपस्सययोग्गभावेन ठपेत्वा । गन्धेहि कतमाला गन्धदामं । तमालपत्तादीहि कतमाला पत्तदामं । आदि-सद्देन हिङ्गुलतक्कोलजातिफलजातिपुष्पादीहि कतदामं सङ्गण्हाति । पल्लङ्काकारेन कतपीठं पल्लङ्कपीठं । तीसु पस्सेसु एकपस्से एव वा सउपस्सयं अपस्सयपीठं । अनपस्सयं मुण्डपीठं । योजनावट्टेति योजनपरिक्खेपोकासे ।

संविधायाति अन्तरवासकस्स कोणपदेसं इतरपदेसञ्च समं कत्वा विधाय । तेनाह — “कत्तरिया पदुमं कन्तेन्तो विया”ति, “तिमण्डलं पटिच्छादेन्तो”ति च । यस्मा बुद्धानं रूपसम्पदा विय आकप्पसम्पदापि परमुक्कंसतं गता, तस्मा तदा भगवा एवं सोभेय्याति दस्सेन्तो “सुवण्णपामङ्गेना”तिआदिमाह । तत्थ “असमेन बुद्धवेसेना”तिआदिना तदा भगवा

बुद्धानुभावस्स निगुहने कारणाभावतो तत्थ सन्निपतितदेवमनुस्सनागयक्खगन्धब्बादीनं पसादजननत्थं अत्तनो सभावपकतियाव कपिलवत्थुं पाविसीति दस्सेति । बुद्धानं कायपभा नाम पकतिया असीतिहत्थमत्तपदेसं विसरतीति आह “असीतिहत्थद्वानं अग्गहेसी”ति । नीलपीतलोहितोदातमज्जिद्वपभस्सरानं वसेन छब्बण्णा बुद्धरस्मियो ।

सब्बपालिफुल्लोति मूलतो पट्टाय याव साखग्गा समन्ततो फुल्लो विकसितो । पटिपाटिया ठपितानन्तिआदि परिकप्पूमा, यथा तं...पे०... अलङ्कृतं अज्जं विरोचति, एवं विरोचित्थ, समतिंसाय पारमिताहि अभिसङ्खत्तत्ता एवं विरोचित्थाति वुत्तं होति । “पञ्चवीसतिया गङ्गानन्ति सतमुखा हुत्वा समुदं पविट्ठाय महागङ्गाय महन्तमहन्तानं गङ्गानं पञ्चवीसती”ति वदन्ति । पपञ्चसूदनियं (म० नि० अट्ठ० २.२२) “पञ्चवीसतिया नदीन”न्ति वुत्तं, गङ्गादीनं चन्दभागापरियोसानानं पञ्चवीसतिया महानदीनन्ति अत्थो । परिकप्पवचनज्हेतं । सम्भिज्जाति सम्भेदं मिस्सीभावं पत्त्वा मुखद्वारेति समुदं पविट्ठाने ।

नागसुपण्णगन्धब्बयक्खादीनन्तिआदि परिकप्पवसेन वुत्तं । सहस्सेनाति पदसहस्सेन, भाणवारप्पमाणेन गन्थेनाति अत्थो ।

कम्पयन्तो वसुन्धरन्ति अत्तनो गुणविसेसेहि पथवीकम्मं उन्नादेन्तो, एवंभूतोपि अहेठयन्तो पाणानि । सब्बपदक्खिणत्ता बुद्धानं दक्खिणं पठमं पादं उद्धरन्तो । समं सम्फुसते भूमिं सुप्पतिट्ठितपादताय । यदिपि भूमिं समं फुसति, रजसा नुपलिप्पति सुखुमत्ता छविया । निन्नद्वानं उन्नमतीतिआदि बुद्धानं सुप्पतिट्ठितपादतासङ्घातमहापुरिसलक्खणपटिलाभस्स निस्सन्दफलं । नातिदूरे उद्धरतीति अतिदूरे ठपेतुं न उद्धरति । नच्चासन्ने च निक्खिपन्ति अच्चासन्ने च ठाने अनिक्खिपन्तो निव्याति । हासयन्तो सदेवके लोके तोसेन्तो । चतूहि पादेहि चरतीति चतुचारी ।

बुद्धानुभावस्स पकासनवसेन गतत्ता वण्णकालो नाम एस । सरीरवण्णे वा गुणवण्णे वा कथियमाने दुक्कथितन्ति न वत्तब्बं । कस्मा? अप्पमाणवण्णा हि बुद्धा भगवन्तो, बुद्धगुणसंवण्णना जानन्तस्स यथारद्धसंवण्णनयेव अनुपविसति । दुकूलचुम्बटकेनाति गन्थित्वा गहितदुकूलवत्थेन ।

नागविककन्तचारणोति हत्थिनागसदिसपदनिकखेपो । सतपुज्जलक्खणोति अनेकसतपुज्जाभिनिब्बत्तमहापुरिसलक्खणो । मणिवेरोचनो यथाति चतुरासीतिसहस्समणिपरिवारितो अतिविय विरोचमानो विज्जोतमानो मणि विय । “वेरोचनो नाम एको मणी”ति केचि । महासालोवाति महन्तो सालरुक्खो विय, सुद्धट्ठितो कोविळारादि महारुक्खो विय वा । पदुमो कोकनदो यथाति कोकनदसङ्घातं महापदुमं विय, विकसमानपदुमं विय वा ।

आकासगङ्गं ओतारेन्तो वियातिआदि तस्सा पकिण्णककथाय अज्जेसं सुदुक्करभावदस्सनज्जेव सुणन्तानं अच्चन्तसुखावहभावदस्सनज्ज । पथवोजं आकड्ढन्तो वियाति नाळियन्तं योजेत्वा महापथविया हेट्ठिमतले पप्पटकोजं उद्धं मुखं कत्वा आकड्ढन्तो विय । योजनिकन्ति योजनपमाणं । मधुभण्डन्ति मधुपटलं ।

महन्तन्ति विपुलं उळारपुज्जं । सब्बदानं दिन्नमेव होतीति सब्बमेव पच्चयजातं आवासदायकेन दिन्नमेव होति । तथा हि द्वे तयो गामे पिण्डाय चरित्वा किञ्चि अलद्धा आगतस्सपि छायूदकसम्पन्नं आरामं पविसित्वा न्हायित्वा पटिस्सये

मुहुत्तं निपज्जित्वा उट्ठाय निसिन्नस्स काये बलं आहरित्वा पक्खित्तं विय होति । बहि विचरन्तस्स च काये वण्णधातु वातातपेहि किलमति, पटिस्सयं पविसित्वा द्वारं पिधाय मुहुत्तं निसिन्नस्स विसभागसन्तति वूपसम्मति, सभागसन्तति पतिट्ठाति, वण्णधातु आहरित्वा पक्खित्ता विय होति, बहि विचरन्तस्स च पादे कण्टका विज्झन्ति, खाणु पहरति, सरीसपादिपरिस्सया चेव चोरभयञ्च उप्पज्जति, पटिस्सयं पविसित्वा द्वारं पिधाय निसिन्नस्स पन सब्बेपेते परिस्सया न होन्ति । सज्झायन्तस्स धम्मपीतिसुखं, कम्मट्ठानं मनसिकरोन्तस्स उपसमसुखं उप्पज्जति बहिद्वा विक्खेपाभावतो । बहि विचरन्तस्स च काये सेदा मुच्चन्ति, अक्खीनि फन्दन्ति, सेनासनं पविसनक्खणे मञ्चपीठादीनि न पज्जायन्ति, मुहुत्तं निसिन्नस्स पन अक्खिपसादो आहरित्वा पक्खित्तो विय होति, द्वारवातपानमञ्चपीठादीनि पज्जायन्ति । एतस्मिञ्च आवासे वसन्तं दिस्वा मनुस्सा चतूहि पच्चयेहि सक्कच्चं उपट्ठहन्ति । तेन वुत्तं — “**आवासदानस्मिहि दिन्ने सब्बदानं दिन्नमेव होती**”ति । **भूमट्ठक...पे०... न सक्काति** अयमत्थो महासुदस्सनवत्थुना (दी० नि० २.२४१ आदयो) दीपेतब्बो । **मातुकुच्छि असम्बाधोव होतीति** अयमत्थो अन्तिमभविकानं महाबोधिसत्तानं पटिसन्धिवसेन दीपेतब्बो ।

सीतन्ति अज्झत्तं धातुक्खोभवसेन वा बहिद्वा उतुविपरिणामवसेन वा उप्पज्जनकसीतं । **उण्हन्ति** अगिसन्तापं, तस्स च दवदाहादीसु सम्भवो दट्ठब्बो । **पटिहन्तीति** पटिहनति । यथा तदुभयवसेन कायचित्तानं आबाधो न हनति, एवं करोति । सीतुण्हम्भाहते हि सरीरे विक्खित्तचित्तो भिक्खु योनिं पदहितुं न सक्कोति । **वाळमिगानीति** सीहब्यग्धादिवाळमिगे । गुत्तसेनासनज्झि पविसित्वा द्वारं पिधाय निसिन्नस्स ते परिस्सया न होन्ति । **सरीसपेति** ये केचि सरन्ता गच्छन्ते दीघजातिके सप्पादिके अज्जे च तथारूपे । **मकसेति** निदस्सनमत्तमेतं, डंसादीनं एतेनेव सङ्गहो दट्ठब्बो । **सिसिरेति** सीतकालवसेन सत्ताहवद्दलिकादिवसेन च उप्पन्ने सिसिरसम्पस्से । **वुट्ठियोति** यदा तदा उप्पन्ना वस्सवुट्ठियो पटिहनतीति योजना ।

वातातपो घोरोति रुक्खगच्छादीनं उब्बहनभञ्जनादिवसेन पवत्तिया घोरो सरजअरजादिभेदो वातो चेव गिम्हपरिळाहसमयेसु उप्पत्तिया घोरो सूरियातपो च । **पटिहज्जतीति** पटिबाहीयति । **लेणत्थन्ति** नानारम्मणतो चित्तं निवत्तित्वा पटिसल्लाणारामत्थं । **सुखत्थन्ति** वुत्तपरिस्सयाभावेन फासुविहारत्थं । **झायितुन्ति** अट्ठित्साय आरम्मणेसु यत्थ कत्थचि चित्तं उपनिबन्धित्वा समादहनवसेन झायितुं । **विपस्सितुन्ति** अनिच्चादिवसेन सङ्खारे सम्मसितुं ।

विहारेति पटिस्सये । **कारयेति** कारापेय्य । **रम्मेति** मनोरमे । **वासयेत्थ बहुस्सुतेति** कारेत्वा पन एत्थ विहारेसु बहुस्सुते सीलवन्ते कल्याणधम्मे निवासेय्य । ते निवासेन्तो पन **तेसं** बहुस्सुतानं यथा पच्चयेहि किलमथो न होति । एवं **अन्नञ्च पानञ्च वत्थसेनासनानि च ददेय्य उजुभूतेसु** अज्झासयसम्पन्नेसु कम्मफलानं रतनत्तयगुणानञ्च सदहनेन **विप्पसन्नेन चेतसा** । इदानि गहट्ठपब्बजितानं अज्जमञ्जूपकारतं दस्सेतुं “**ते तस्सा**”ति गाथमाह । तत्थ तेति बहुस्सुता । **तस्साति** उपासकस्स । **धम्मं देसेन्तीति** सकलवट्ठदुक्खपनूदनं निव्यानिकं धम्मं कथेन्ति । **यं सो धम्मं इधज्जायाति** सो पुग्गलो यं सद्धम्मं इमस्मिं सासने सम्मापटिपज्जनेन जानित्वा अगमग्गाधिगमेन अनासवो हुत्वा परिनिब्बायति ।

आवासेति आवासदाने । **आनिसंसोति** उद्रयो । पूजासक्कारवसेन पठमयामो खेपितो, सत्थु धम्मदेसनाय अप्पावसेसो मज्झिमयामो गतोति पाळियं “**बहुदेव रत्ति**”न्ति वुत्तन्ति आह “**अतिरेकतरं दियड्डयाम**”न्ति । **सङ्गहं नारोहति** विपुलवित्थारभावतो । बुद्धानज्झि भत्तानुमोदनापि थोकं वट्ठेत्वा वुच्चमाना दीघमज्झिमपमाणापि होति । तथा हि सुफुसितं दन्तावरणं, जिह्वा तनुका, भवङ्गपरिवासो परित्तो, नत्थि वेगायितं, नत्थि वित्थायितं, नत्थि अब्यावटमनो, सब्बज्जुतज्जाणं समुपब्यूळ्हं, अपरिक्खया पटिसम्भिदा ।

सन्दस्सेत्वाति आदीसु सन्दस्सेत्वा आवासदानपटिसंयुत्तं धम्मं कथं कत्वा । ततो परं, महाराज, इतिपि सीलं, इतिपि

समाधि, इतिपि पञ्जाति सीलादिगुणे तेसं सम्मा दस्सेत्वा हत्थेन गहेत्वा विय पच्चक्खतो पकासेत्वा । **समादपेत्वा**ति एवं सीलं समादातब्बं, सीले पतिट्ठितेन एवं समाधिपञ्जा भावेतब्बाति यथा ते सीलादिगुणे सम्मा आदियन्ति, तथा गण्हापेत्वा । **समुत्तेजेत्वा**ति यथासमादिन्नं सीलं सुविसुद्धं होति, समथविपस्सना च भावियमाना यथा सुद्धु विसोधिता उपरूपरि विसेसावहा होन्ति, एवं समुत्तेजेत्वा निसामनवसेन वोदापेत्वा । **सम्पहंसेत्वा**ति यथानुसिद्धं ठितसीलादिगुणेहि सम्पति पटिलद्धगुणानिसंसेहि चेव उपरिलद्धब्बफलविसेसेहि च चित्तं सम्पहंसेत्वा लद्धस्सासवसेन सुद्धु तोसेत्वा । एवमेतेसं पदानं अत्थो वेदितब्बो । सक्कराजानो येभुय्येन भगवतो धम्मदेसनाय सासने लद्धस्सादा लद्धप्पतिट्ठा च ।

उपसग्गसद्धानं अनेकत्थत्ता अभि-सद्दो अति-सद्देन समानत्थोपि होतीति वुत्तं “**अभिवक्कन्ताति अतिक्कन्ता**”ति ।

तत्र किरातिआदि केचिवादोति बद्धोपि न होति । तेनाह “**अकारणमेत**”न्तिआदि । **कायचित्तलहुतादयो उप्पज्जन्तीति** इदं कायिकचेतसिकअज्जथाभावस्स कारणवचनं, लहुतादिउप्पन्ने सवनानुत्तरियपटिलाभेन लद्धब्बधम्मत्थवेदसमधिगमतो । वुत्तज्हेतं —

“यथा, यथावुसो, भिक्खुनो सत्था वा धम्मं देसेति अज्जतरो वा गरुडानिको सब्रह्मचारी, तथा तथा सो तस्मिं धम्मे लभति अत्थवेदं, लभति धम्मवेदं, लभति धम्मूपसंहितं पामोज्ज”न्तिआदि (दी० नि० ३.३२२, ३५५; अ० नि० ५.२६) ।

पिट्ठिवातो उप्पज्जि उपादिन्नसरीरस्स तथारूपत्ता सङ्खारानज्ज अनिच्चताय दुक्खानुबन्धत्ता । **अकारणं वा एतन्ति** येनाधिप्पायेन वुत्तं, तमेव अधिप्पायं विवरितुं “**पहोती**”तिआदि वुत्तं । **एकपल्लङ्केन निसीदितुं पहोति** यथा तं वेलुवगामके । **एत्तके ठानेति** एत्तके ठाने ठानं निप्फन्नन्ति योजना । **तज्ज खोति** वुट्ठानसज्जं चित्ते ठपनं । **धम्मकथं सुणमानो** धम्मगारवेन ।

अवस्सुतस्साति अवस्सुतभावस्स रागादिवसेन । **अवस्सुतस्स कारणन्ति** तिन्तभावकारणं । **किलेसाधिमुच्चनेनाति** किलेसवसेन परिप्फन्दितवसेन । **निब्बापनं वियाति** वूपसमो विय । **निब्बिसेवनानन्ति** परिप्फन्दनरहितानं ।

अवस्सुतपरियायसुत्तवण्णना निट्ठिता ।

७. दुक्खधम्मसुत्तवण्णना

२४४. **दुक्खधम्मानन्ति** दुक्खकारणानं । तेनाह “**दुक्खसम्भवधम्मान**”न्तिआदि । तत्थ किं दुक्खं, का दुक्खधम्माति तदुभयं दस्सेतुं “**पञ्चसु ही**”ति वुत्तं । तेति पञ्चक्खन्धा । **दुक्खसम्भवधम्मत्ताति** दुक्खुप्पत्तिकारणत्ता । **अस्साति** तेन । करणे हेतं सामिवचनं । **कामेति** वत्थुकामे किलेसकामे च । पुन **अस्साति** सामिअत्थे एव सामिवचनं । **चारन्ति** चित्ताचारं । **विहारन्ति** पञ्चद्वारप्पवत्तिचारविहारं । “**एकट्ठा**”ति च वदन्ति । तेनेव हि “**अनुबन्धित्वा चरन्तं**”इच्चेव वुत्तं । **अनुबन्धित्वाति** च वीथिचित्तप्पवत्तितो पट्ठाय याव ततियजवनवारा अनु अनु बन्धित्वा । **पक्खन्दनादीति आदि-**सद्देन कसिगोरक्खादिवसेनपि कामानं परियेसनदुक्खं सङ्गण्हाति ।

दायतीति **दायो**, वनं । तेनाह “**अटवि**”न्ति । **कण्टकगब्भन्ति** ओवरकसदिसं वनं । नामपदं नाम किरियापदापेक्खन्ति “**विज्झी**”ति वचनसेसेन किरियापदं गण्हाति ।

दन्धायित्तं उप्पन्नकिलेसानं अवद्धानं । तेनाह “उप्पन्नमत्ताया”तिआदि । तायाति सतिया । काचि किलेसाति चुहसविधे चित्तस्स किच्चे जवनकिच्चे एव चित्तकिलेसानं उप्पत्तिं कत्वा तथा वुत्तं । निग्गहिताव होन्ति पवत्तितुं अप्पदानवसेन । तेनाह “न सण्ठातुं सक्कोन्ती”ति । चक्खुद्वारस्मिन्ति पाळियं तस्स पठमं गहिताया वुत्तं, तेन नयेन सेसद्वारानिपि गहितानेव होन्ति । रागादीसु उप्पन्नेसु पठमजवनवारे । सतिसम्मोसेन “किलेसा मे उप्पन्ना”ति जत्वा तथा पच्चामाससतिया लब्धनतो । तेनाह — “अनच्छरियं चेत”न्ति । आवट्टेत्वाति अयोनिसो आवट्टेत्वा । आवज्जनादीसूति ततो एव अयोनिसो आवज्जनादीसु उप्पन्नेसु इद्वारम्मणस्स लब्धत्ता पच्चयसिद्धिया सम्पत्तं पवत्तनारहं । निवत्तेत्वाति दुतियजवनवारेपि किलेसुप्पत्तिं निवत्तेत्वा । कथं पनस्स एवं लब्धुं सक्काति आह “आरद्धविपस्सकानं ही”तिआदि । भावनापटिसङ्खानेति भावनायं पटिसङ्खाने च योगिनो पतिट्ठितभावो । तस्स अयमानिसंसो — यं पच्चयलाभेन उप्पज्जितुं लब्धोकासापि किलेसा पुब्बे पवत्तभावनानुभावेन विक्खम्भिता तथा तथा निग्गहिता एव हुत्वा निवत्तन्ति, कुसला धम्माव लब्धोकासा उपरूपरि वट्ठन्ति ।

अभिहट्ठन्ति अभिहरित्वा । अनुदहन्तीति अनुदहन्ता विय होन्ति । अनुसेन्तीति एत्थापि एसेव नयो । अनावट्टन्तेति अनिवत्तन्ते सामज्जतोति अधिप्पायो । विपस्सनाबलमेव दीपितं मग्गफलाधिगमस्स अजोतितत्ता ।

दुक्खधम्मसुत्तवण्णना निट्ठिता ।

८. किंसुकोपमसुत्तवण्णना

२४५. चतुन्नं अरियसच्चानं परिज्जाभिसमयादिवसेन विविधदस्सनन्ति किच्चवसेन नानादस्सनं होतीति वुत्तं, “दस्सनन्ति पठममग्गस्सेतं अधिवचन”न्ति । तयिदं उपरिमग्गोसु भावनापरियायस्स निरुळ्हत्ता पठममग्गस्स पठमं निब्बानदस्सनतो । तेनाह “पठममग्गो ही”तिआदि । कोचि यथावुत्तं अविपरीतं अत्थं अजानन्तो जाणदस्सनं नाम आरम्मणकरणस्स वसेन अतिप्पसङ्गं आसङ्केय्याति तं निवत्तेतुं “गोत्रभू पना”तिआदि वुत्तं । न दस्सनन्ति वुच्चतीति एत्थ राजदस्सनं उदाहरन्ति । चत्तारोपि मग्गा दस्सनमेव यथावुत्तेनत्थेन, भावनापरियायो पन उपरि तिण्णं मग्गानं पठममग्गउपायस्स भावनाकारेण पवत्तनतो । दस्सनं विसुद्धि एत्थाति दस्सनविसुद्धिकं, निब्बानं । फस्सायतनं कम्मट्ठानं अस्स अत्थीति फस्सायतनकम्मट्ठानिको । एस नयो सेसेसुपि पदेसु ।

पदेससङ्खारेसूति सङ्खारेकदेसेसु । हेट्ठिमपरिच्छेदेन पथविआदिके धम्ममत्ते दिट्ठे रूपपरिग्गहो, चक्खुविज्जाणादिके तंसहगतधम्ममत्ते दिट्ठे अरूपपरिग्गहो च सिज्झतीति वदन्ति ।

अधिगतमग्गमेव कथेसीति येन मुखेन विपस्सनाभिनिवेशं अकासि, तमेवस्स मुखं कथेसि । अयं पनाति कम्मट्ठानं पुच्छन्तो भिक्खु । इमेसन्ति फस्सायतनकम्मट्ठानिकपञ्चक्खन्धकम्मट्ठानिकानं वचनं । “अज्जमज्जं न समेती”ति वत्त्वा तमेवत्थं पाकटं करोति “पठमेना”तिआदिना । पञ्चक्खन्धविमुत्तस्स सङ्खारस्स अभावा “निप्पदेसेसू”ति वुत्तं । तथेवाति यथेव फस्सायतनकम्मट्ठानिकं, तथेव तं पञ्चक्खन्धकम्मट्ठानिकं पुच्छित्वा ।

समप्पवत्ता धातुयोति रसादयो सरीरधातुयो समप्पवत्ता, न विसमाकारसण्ठिता अहेसुं । तेनाह “कल्लसरीरं बलप्पत्त”न्ति । “अतीता सङ्खारा”तिआदि विपस्सनाभिनिवेशवसेन वुत्तं । सम्मसनं सब्बत्थकमेव इच्छितब्बं । चारिभूमिन्ति गोचरट्ठानं ।

कारकभावन्ति भावनानुयुञ्जनभावं । पण्डुरोगपुरिसोति पण्डुरोगी पुरिसो । अरिद्वन्ति सुत्तं । भेसज्जं कत्वाति भेसज्जपयोगं कत्वा । करिस्सामीति भेसज्जं करिस्सामि । झामथुणो वियाति दड्ढुणो विय खारकजालनद्धत्ता तरुणमकुलसन्तानसञ्चन्ता ।

दक्खिणद्वारगामेति दक्खिणद्वारसमीपे गामे । लोहितकोति लोहितवण्णो । ओचिरकजातोति जातओलम्बमानचिरको विय । आदिन्नसिपाटिकोति गहितफलपोतको । सन्दच्छायोति बहलच्छायो । यस्मा तस्स रुक्खस्स साखा अविरळा घनप्पत्ता अञ्जमञ्जं संसन्दित्वा ठिता, तस्मा छायापिस्स तादिसीति वुत्तं “सन्दच्छायो नाम संसन्दित्वा ठितच्छायो”ति, घनच्छायोति अत्थो । तत्थातिआदि उपमासंसन्दनं ।

येन येनाकारेन अधिमुत्तानन्ति छफस्सायतनादिमुखेन येन येन विपस्सनाभिनिवेसेन विपस्सन्तानं निब्बानञ्च अधिमुत्तानं । सुदु विसुद्धं परिज्जातिसमयादिसिद्धिया । तेन तेनेवाकारेनाति अत्तनाधिमुत्ताकारेन । इदानि तं तं आकारं उपमाय सद्धिं योजेत्वा दस्सेतुं “यथा ही”तिआदि आरद्धं । तं सुविज्जेय्यमेव ।

इदन्ति नगरोपमं । तं सल्लक्खितन्ति किंसुकोपमदीपितं अत्थजातं सचे सल्लक्खितं । अस्स भिक्खुनो । धम्मदेसनत्थन्ति यथासल्लक्खितस्स अत्थस्स वसेन लद्धविसेसस्स उपबूहनाय । तस्सेवत्थस्साति तस्स दस्सनविसुद्धिसङ्घातस्स अत्थस्स । चोरासङ्का न होन्ति मज्झिमदेसरज्जस्स पसन्नभावतो । तिपुरिसुब्बेधानीति उब्बेधेन तिपुरिसप्पमाणानि नानाभित्तिविचित्तानि थम्भानं उपरि विविधमालाकम्मादिविचित्तधनुराकारलक्खितानि मनोरमानि । तेनाह “नगरस्स अलङ्कारत्थ”न्ति । नगरद्वारस्स थिरभावापादनवसेन ठपेतब्बत्ता वुत्तं “चोरनिवारणत्थानिपि होन्तियेवा”ति । पिटुसङ्घातस्साति द्वारबाहस्स । “इमे आवासिका, इमे आगन्तुका, तत्थापि च इमेहि नगरस्स नगरसामिकस्स च अत्थो । इमेसं वसेन अनत्थो सिया”ति जाननजाणसङ्घातेन पण्डिच्चेन समन्नागतो । अज्जातनिवारणे पटुभावसङ्घातेन वेय्यत्तियेन समन्नागतो । ठानुप्पत्तिकपज्जासङ्घातायाति तस्मिं तस्मिं अत्थकिच्चे तद्धणुप्पज्जनकपटिभानसङ्घाताय ।

रज्जा आयुत्तो नियोजितो राजायुत्तो, तत्थ तत्थ रज्जो कातब्बकिच्चे ठपितपुरिसो । कतिपाहेयेवाति कतिपयदिवसेयेव अकिच्चकरणेन तस्स ठानं विब्भमो जातोति कत्वा वुत्तं — “सब्बानि विनिच्छयट्टानादीनि हारेत्वा”ति ।

सीसमस्स छिन्दाहीति सीसभूतं उत्तमङ्गट्टानियं तत्थ तस्स राजकिच्चं छिन्दाति अत्थो । अज्जथा तस्स पाकतिके अत्थे गद्दमाने पाणातिपातो आणत्तो नाम सिया । न हि चक्कवत्तिराजा तादिसं आणापेति, अज्जेसम्पि ततो निवारकत्ता । अथ वा छिन्दाहीति मम आणाय अस्स सीसं छिन्दन्तो विय अत्तानं दस्सेहि, एवं सो तत्थोवादपटिकरत्तपत्तो ओदमेय्याति, तथा चेव उपरि पटिपत्ति आगता । तत्थाति एतस्मिं पच्चन्तिमनगरे ।

उप्पन्नेनाति समथकम्मट्टाने उप्पन्नेन ।

तस्सेवाति सक्कायसङ्घातस्स नगरस्स “द्वारानी”ति वुत्तानीति आनेत्वा सम्बन्धो । “सीधं दूतयुग”न्ति वुत्ताति योजना । हृदयवत्थुरूपस्स मज्जे सिङ्घाटकभावेन गहितत्ता “हृदयवत्थुस्स निस्सयभूतानं महाभूतान”न्ति वुत्तं । यदि एवं वत्थुरूपमेव गहेतब्बं, तदेवेत्थ अगगहेत्वा कस्मा महाभूतगगहणन्ति आह “वत्थुरूपस्स ही”तिआदि । यादिसोति

सम्मादिट्ठिआदीनं वसेन यादिसो एव पुब्बे आगतविपस्सनामग्गो । “अयम्पि अट्ठङ्गसमन्नागतत्ता तादिसो एवा”ति वत्वा अरियमग्गो “यथागतमग्गो”ति वुत्तो । इदं तावेत्थाति एत्थ एतस्मिं सुत्ते धम्मदेसनत्थं आभताय यथावुत्तउपमाय इदं संसन्दनं ।

इदं संसन्दनन्ति इदानीं वक्खमानं उपमाय संसन्दनं । नगरसामिउपमा पञ्चवक्खन्धवसेन दस्सनविसुद्धिपत्तं खीणासवं दस्सेतुं आभता । सिङ्घाटकूपमा चतुमहाभूतवसेन दस्सनविसुद्धिपत्तं खीणासवं दस्सेतुं आभताति योजना । “चतुसच्चमेव कथित”न्ति वत्वा तानि सच्चानि निद्धारेत्वा दस्सेतुं “सकलेनपि ही”तिआदि वुत्तं । इध नगरसम्भारो छद्वारादयो । तेन हि छफस्सायतनादयो उपमिता । ते पन दुक्खसच्चपरियापन्नाति वुत्तं “नगरसम्भारेन दुक्खसच्चमेव कथित”न्ति ।

किंसुकोपमसुत्तवण्णना निट्ठिता ।

९. वीणोपमसुत्तवण्णना

२४६. भिक्खुस्स वा भिक्खुनिया वाति कामं पाळियं परिसाद्वयमेव गहितं, सेसपरिसानं पन तदज्जेसम्पि देवमनुस्सानन्ति सब्बसाधारणोवायं धम्मसङ्गहोति इममत्थं उपमापुब्बकं कत्वा दस्सेतुं “यथा नामा”तिआदि आरब्धं । यजन्तोति ददन्तो । विन्दितब्बोति लब्धब्बो, अधिगन्तब्बोति अत्थो ।

छन्दोति तण्हाछन्दो । तेनाह — “दुब्बलतण्हा सो रज्जेतुं न सक्कोती”ति । पुब्बुप्पत्तिका एकस्मिं आरम्भणे पठमं उप्पन्ना । सा हि अनासेवनत्ता मन्दा । सोति छन्दो । रज्जेतुं न सक्कोति लब्धासेवनत्ता । दोसो नाम चित्तदूसनत्ता । तानीति दण्डादानादीनि । तम्मूलकाति लोभमूलका ताव मायासाठेय्यमानातिमानदिट्ठिचापलादयो, दोसमूलका उपनाहमक्खपलासइस्सामच्छरियथम्भसारम्भादयो, मोहमूलका अहिरिक-अनोत्तप्प-थिनमिद्धविचिकिच्छुद्धच-विपरीतमनसिकारादयो, संकिलेसधम्मा गहिताव होन्ति तंमूलकत्ता । यस्मा पन सब्बेपि संकिलेसधम्मा द्वादसाकुसलचित्तुप्पादपरियापन्ना एव, तस्मा तेसम्पेत्य गहितभावं दस्सेतुं “छन्दो रागोति वा”ति वुत्तं ।

भायितब्बट्ठेन सभयो । भेरवट्ठेन सप्पटिभयो । कुसलपक्खस्स विक्खम्भनट्ठेन सकण्टको । कुसलअनवज्जधम्मोहि दुरवगाहट्ठेन सगहनो । भवसम्पत्तिभवनिब्बानानं अप्पदानभावतो उम्मग्गो । दुग्गतिगामिमग्गत्ता कुम्मग्गो । इरियनाति वत्तना पटिपज्जना । दुग्गतिगामिताय किलेसो एव किलेसमग्गो । न सक्का सम्पत्तिभवं गन्तुं कुतो निब्बानगमनन्ति अधिप्पायो ।

असुभावज्जनादीहीति आदि-सट्ठेन अनिच्चमनसिकारादीनम्पि सङ्गहो दट्ठब्बो । चित्तं निवत्तति सरागचित्तं न उप्पज्जति पटिपक्खमनसिकारेण विनोदितत्ता । मज्झतारम्मणेति अज्जाणुपेक्खट्ठानिये आरम्भणे । उद्देस...पे०... आवज्जन्तस्साति उद्दिषापनवसेन उद्देसं, परिपुच्छापनवसेन परिपुच्छं, गरूनं सन्तिके वसनवसेन गरुवासं आवज्जन्तस्स । चित्तन्ति गम्भीरजाणचरिय-पच्चवेक्खण-पज्जवन्त-पुग्गलसेवनवसेन तदधिमुत्तिसिद्धिया अज्जाणचित्तं निवत्तति ।

यथा “पुज्जभवफलं पुज्ज”न्ति वुत्तं “एवमिदं पुज्जं पवड्ढती”ति (दी० नि० ३.८०), एवं किट्ठसम्भवत्ता “किट्ठ”न्ति वुत्तन्ति आह “किट्ठन्ति किट्ठाने उप्पन्नसस्स”न्ति ।

घटाति सिङ्गयुगं इधाधिप्पेतन्ति आह “द्विन्नं सिङ्गानं अन्तरे”ति । घटाति गोणादीनं सिङ्गन्तरद्वस्स समज्जाति वदन्ति । नासारज्जुकेति नासारज्जुपातद्वाने ।

दमेति पुथुत्तारम्मणतो निवारेति । नन्ति चित्तं । यं सुत्तं सुभासितं मया । तदस्साति तदा अस्स भिक्खुनो । आरम्मणेति कम्मद्वानारम्मणे ।

सुदुजितन्ति निब्बिसेवनभावकरणेन जितं । सुतज्जितन्ति सुदु दूरकरणेन जितं, तथाभूतञ्च तज्जितं नाम होतीति तथा वुत्तं । गोचरज्जत्तन्ति अज्जत्तभूतो गोचरो । कम्मद्वानारम्मणज्हि बहिद्धारूपादिआरम्मणविधुरताय अज्जत्तन्ति वुच्चति । समथो अनुरक्खणं एतस्साति समथानुरक्खणं । यथा इन्द्रियसंवरसीलं समथानुरक्खणं होति, तथा कथितन्ति अत्थो । यथा हि इन्द्रियसंवरसीलं समथस्स पच्चयो, एवं समथोपि तस्स पच्चयोति ।

वादियमानाय वीणाय । चित्तं रज्जेतीति रज्जनेन । अविस्सज्जनीयताय चित्तं बन्धतीति बन्धनीयो । वेदुकेति तन्तीनं आसज्जनवेदुके । कोणन्ति कवणतो वीणाय सद्दकरणतो कोणन्ति लद्धनामं दारुदण्डं सिङ्गादीसु येन केनचि कतं घटिकं । तेनाह “चतुरस्सं सारदण्डक”न्ति ।

यस्मा सो राजा राजमहामत्तो वा सद्दं यथासभावतो न अज्जासि, तस्मिं तस्स अजाननाकारमेव दस्सेतुं “सद्दं पस्सिस्सामी”तिआदि वुत्तं ।

असती किरायन्ति पाळियं लिङ्गविपल्लासेन वुत्तन्ति यथालिङ्गमेव वदन्तो “असा”ति आह । “असतीति लामकाधिवचन”न्ति वत्वा तत्थ पयोगं दस्सेतुं “असा लोकित्थियो नामा”ति वुत्तं, लोके इत्थियो नाम असतियोति अत्थो, तत्थ कारणमाह “वेला तासं न विज्जती”ति । पकतिया लोके जेदुभाता कनिदुभाता मातुलोतिआदिका वेला मरियादा तासं न विज्जति । कस्मा? सारत्ता च पगब्बा च सब्बेसम्पि सम्भोगवसेन विनियोगं गच्छन्ति । कथं? सिखी सब्बघसो यथा । तेनेवाह —

“सब्बा नदी वङ्कगती, सब्बे कट्टमया वना ।

सब्बित्थियो करे पापं, लभमाने निवातके”ति ॥ (जा० २.२१.३०८) ।

अज्जम्पि तन्तिबद्धं चतुरस्सअम्बणवादितादीनि । वीणा विय पञ्चक्खन्था अनेकधम्मसमूहभावतो । राजा विय योगावचरो तप्पटिबद्धधम्मगवेसकत्ता । अस्साति योगावचरस्स ।

निरयादितो अज्जस्मिम्पि गति-सद्दो वत्तति । ततो विसेसनत्थं “गतिगती”ति वुत्तं “दुक्खदुक्खं, रूपरूप”न्ति च यथा, गतिसज्जितं पवत्तिद्वानन्ति अत्थो । तेनाह — “एत्थन्तरे संसरति वत्तती”ति । सज्जायनपदेसो एव गतीति सज्जातिगति ।

तं पन गतिं सत्तानं संवेगवत्थुभूतस्स पच्चक्खस्स गब्भासयस्स वसेन दस्सेतुं “अयमस्स कायो”तिआदि वुत्तं । रूपधम्मस्स सलक्खणं गति निद्वान्, ततो परं अज्जं किञ्चि नत्थीति सलक्खणगति । अभावो अच्चन्ताभावो । सन्तानविच्छेदो विभवगति तंनिद्वानभावा । भेदोति खणनिरोधो, इधापि तंनिद्वानतायेव परियायो । याव भवग्गाति याव सब्बभवग्गा । सलक्खणविभवगतिभेदगतियो “एसेव नयो”ति इमिनाव पकासिताति न गहिता । तस्स खीणासवस्स न

होति अगमगगेन समुच्छिन्नता ।

सीलं कथितं रूपादीसु छन्दादिनिवारणस्स कथितत्ता । मज्झे समाधिभावना कथिता “अज्झत्तमेव सन्तिट्ठति...पे०... समाधियती”ति जोतितत्ता । परियोसाने च निब्बानं कथितं “यम्पिस्स...पे०... न होती”ति वचनतो ।

वीणोपमसुत्तवण्णना निड्डिता ।

१०. छप्पाणकोपमसुत्तवण्णना

२४७. वणसरीरोति वणितसरीरो । पक्कत्ताति कुथितत्ता । सरदण्डेसु सरसमज्जाति कण्ड-सद्वो सरपरियायोति आह — “सरवनन्ति कण्डवन”न्ति । अरुगतो...पे०... वेदितब्बो गुणसरीरस्स खण्डच्छिद्वसीलादीहि हेट्ठा मज्झे उपरिभागे च भेदविसमच्छिन्नविकारदोसत्ता । एत्थ कुसा “कण्टका”ति अधिप्पेता कण्टकसदिसत्ता, कुसतिणानं एव वा वुत्ताकारपदेसो “कुसकण्टको”ति वुत्तो ।

गामवासीनं विज्झनट्टेनाति नारहोव हुत्वा तेसं कारानं पटिग्गहणवसेन पीळनट्टेन ।

पक्खिन्ति हत्थिलिङ्गसकुणं । तस्स किर हत्थिसोण्डसदिसं मुखं, तस्मा “हत्थिसोण्डसकुण”न्ति वुत्तं । विस्सज्जेय्याति रज्जुया यथाबद्धं एव विस्सज्जेय्य ।

भोगेहीति अत्तनो सरीरभोगेहि । मण्डलं बन्धित्वाति यथा सरीरं मण्डलाकारेण तिट्ठति, एवं कत्वा । सुपिस्सामीति निद्वं ओक्कमिस्सामि । डेतुकामोति उप्पतितुकामो । दिसा दिसन्ति दिसतो दिसं ।

छ पाणका विय छ आयतनानि नानज्झासयत्ता, नानज्झासयता च नेसं नानाविसयनिन्नताय दट्ठब्बा । दळहरज्जु विय तण्हा तेसं बन्धनतो । मज्झे गण्ठि विय अविज्जा बन्धनस्स दुब्बिनिम्मोचनहेतुतो । आरम्मणं बलवं होति मनुज्जभावेन चेव तत्थ तण्हाभिनिवेसस्स दळहभावेन च ।

सरिक्खकेन वा उपमाय आहरणपक्खे । अप्पनाति संसन्दना । पाळियंयेव अप्पिता उपमा “एवमेव खो”तिआदिना । रूपचित्तादिविसमनिन्नत्ता चक्खुस्स विसमज्झासयता । एस नयो सेसेसुपि ।

कण्णच्छिद्वकूपकेति कण्णच्छिद्वसज्जिते आवाटे । तस्साति सोतस्स । पच्चयो होतीति उपनिस्सयो होति तेन विना सद्दग्गहणस्स अभावतो । “अजटाकासोपि वट्ठति एवा”ति वत्वा तस्स पच्चयभावं दस्सेतुं “अन्तोलेणस्मि”न्तिआदि वुत्तं । धातुपरम्परा घट्टेन्तोति भूतपरम्परासङ्घट्टेन्तो ।

एवं सन्तेति एवं भूतपरम्परावसेन सद्दे सोतपथमागच्छन्ते । सम्पत्तगोचरता होति सोतस्स । घानादीनं विय “दूरे सद्दो”ति जाननं न सम्भवेय्य सम्पत्तगाहिभावतो । तथा तथा जाननाकारो होति मनोविज्जाणस्स गहणाकारविसेसतो । सोतविज्जाणप्पवत्ति पन उभयत्थ समानाव । दूरे ठितोपि सद्दो तादिसे ठाने पटिघोसादीनं पच्चयो होति अयोक्कन्तो विय अयोचलनस्साति दट्ठब्बं । धम्मताति धम्मसभावो, सद्दस्स सो सभावोति अत्थो । ततो ततो सवनं होति आकाससज्जितस्स उपनिस्सयस्स लब्धनतो । यदि पन सोतं सम्पत्तगाही सिया, चित्तसमुद्धानसद्दो सोतविज्जाणस्स

आरम्भणपच्चयो न सिया । पट्टाने च अविसेसेन “सद्दायतनं सोतविज्जाणस्स आरम्भणपच्चयेन पच्चयो”ति वुत्तो, बहिद्भा च चित्तजस्स सद्दस्स सम्भवो नत्थि । अथ वा चित्तजो सद्दो धातुपरम्पराय सोतपसादं घट्टेति, न सो चित्तजो सद्दो, यो परम्पराय पवत्तो । उतुजो हि सो, तस्मा यथुप्पन्नो सद्दो, तत्थ ठितोव सोतपसादस्स आपाथं आगच्छतीति निट्ठमेत्थ गन्तब्बं । तेन वुत्तं “असम्पत्तगोचरमेवेत”न्ति ।

तदा एकगगचित्तं आपज्जति परिस्सयानं अभावतो । नासच्छिद्दसङ्घातआकाससन्निस्सये वत्तनतो घानं आकासज्झासयं वुत्तं । वातेन विना गन्धगहणस्स असम्भवतो वातूपनिस्सयगन्धगोचरं । तेनाह “तथा ही”तिआदि ।

गामतो लद्धब्बं आहारं गामं, तन्निन्ताय गामज्झासयता वुत्ता । तथा हि जीवितनिमित्तं रसो जीवितं, तस्मिं निन्ताय तं अक्कायतीति जिक्का । न सक्का खेळेन अतेमितस्स रसं जानितुं, तस्मा आपोसन्निस्सितरसारम्भणा जिक्काति ।

आमकसुसानतो बहि । उपादिण्णकज्झासयोति उपादिण्णकनिन्नो । कायपसादसन्निस्सयभूताय पथविया फोट्टुब्बारम्भणे घटिते एव तत्थ विज्जाणुप्पत्ति, न अज्जथाति वुत्तं “पथवीसन्निस्सितफोट्टुब्बारम्भणो”ति । तथा हीतिआदि कायस्स उपादिण्णकज्झासयताय साधकं । अज्झत्तिकबाहिराति अज्झत्तिका बाहिरा वा । अस्साति कायस्स । सुसन्थतस्सातिआदि तस्स पथविया पच्चयभावदस्सनं ।

नानज्झासयोति नानारम्भणनिन्नो । तेन मनस्स मक्कटस्स विय अनवट्टितं दस्सेति । तेनाह “दिट्ठपुब्बेपी”तिआदि । मूलभवङ्गगहणेन पिट्ठिभवङ्गं निवत्तेति । अस्साति मनस्स । एवं किरियमयं विज्जाणं दट्ठब्बं । नानत्तन्ति भेदो ।

यथारुचिप्पवत्तिया निवारणवसेन बद्धानं । निब्बिसेवनभावन्ति लोलतासङ्घातपरिप्फन्दस्स अभावं । नाकट्टीति सविसये रूपारम्भणे चित्तसन्तानं, तंसमङ्गिनं वा पुगलं नाकट्टीति । पुब्बभागविपस्सनाव कथिता आयतनमुखेन “एवज्जि वो, भिक्खवे, सिक्खितब्ब”न्ति वुत्तत्ता ।

छप्पाणकोपमसुत्तवण्णना निट्ठिता ।

११. यवकलापिसुत्तवण्णना

२४८. यवपुज्जो सुपरिपक्कयवसमुदायो । काजहत्थाति दण्डहत्था । पोथेय्युन्ति यथा यवसङ्घातं धज्जं वण्टतो मुच्चति, एवं पोथेय्युं । यवे सावेत्वाति यवसीसतो यवे पोथनेन मोचेत्वा विवेचेत्वा ।

चतुमहापथो विय छ आयतनानि आरम्भणदण्डकेहि हननट्टानत्ता । यवकलापी विय सत्तो तेहि हज्जमानत्ता । छ ब्याभङ्गियो विय सभावतो छधापि पच्चेकं इट्ठानिट्ठमज्झत्तवसेन अट्टारस आरम्भणानि यवकलापट्टानियस्स सत्तस्स हननतो । भवपत्थनाय अपरापरुप्पत्तिं सन्धाय “भवपत्थना किलेसा”ति बहुवचननिद्देशो । भवपत्थना च तस्स पच्चयभूता किलेसा चाति भवपत्थनाकिलेसाति एवं वा एत्थ अत्थो दट्ठब्बो । यस्मा सत्तानं वट्टदुक्खं नाम सब्बम्पि तं भवपत्थनामूलकं, तस्मा वुत्तं “एवं सत्ता”तिआदि । भवपत्थनकिलेसाति च भवपत्थनामूलकं किलेसं ।

भुम्मन्ति समीपत्थे भुम्मं । तेनाह “सुधम्माय द्वारे”ति । न कतन्ति दुक्खुप्पादनं न कतं । नवगूथसूकरं वियाति

नवगूथभक्खसूकरं विय । चित्तेनेवाति यो बज्झति, तस्स चित्तेनेव । तस्माति यस्मा वेपचित्तिबन्धनस्स बन्धनमुच्चनं विय, तस्मा “वेपचित्तिबन्धन”न्ति वुत्तं । जाणमोक्खं बन्धनन्ति जाणेन मुच्चनं बन्धनं ।

मज्जमानोति परिकप्पिततण्हावसेन “एतं ममा”ति, दिट्ठिवसेन “एसो मे अत्ता”ति, मानवसेन “एसोहमस्मी”ति मज्जन्तो । खन्धविनिमुत्तस्स मज्जमानवत्थुनो अभावा “खन्धे मज्जन्तो”ति वुत्तं । एतन्ति “मारस्सा”ति एतं सामिवचनं । किलेसमारेन बद्धोति किलेसमारेन तेनेव किलेसबन्धनेन बद्धो । मुत्तोति एत्थापि एसेव नयो ।

तण्हामज्जनाय सति दिट्ठिमानमज्जनानं पसङ्गो एव नत्थीति यथा “अस्मी”ति पदेन दिट्ठिमानमज्जना वुत्ता होन्ति, एवं तण्हामज्जितापीति वुत्तं “अस्मीति पदेन तण्हामज्जितं वुत्त”न्ति । अयमहमस्मीति पदेन दिट्ठिमज्जितन्ति एतरहि लब्धमानदिट्ठिवत्थुवसेनेव । भविस्सन्ति अनागतदिट्ठिवत्थुपरिकप्पनवसेनेव दिट्ठिमज्जितं । येभ्य्येन हि अनागताल्लिङ्गना सस्सतदिट्ठि । उच्छेदवसेन दिट्ठिमज्जितमेवाति आनेत्वा सम्बन्धो । रूपीतिआदीनि पदानि । सस्सतस्सेवाति सस्सतगाहस्सेव पभेददीपनानि । यस्मा मज्जितं आबाधवसेन रोगो, अन्तोदोसवसेन गण्डो, अङ्गनिकन्तवसेन सल्लं, तस्मा इमेहि तण्हादीहि किलेसेहि पाकटचलनवसेन इज्जन्ति चेव, अपाकटसज्चलनवसेन फन्दन्ति च । पपज्जितं संसारे चिरायनं दट्ठब्बं, खन्धसन्तानस्स वा वित्थारणं । पमत्ताकारप्पत्ता मुच्छनाकारप्पत्ता । तेसन्ति तण्हादिट्ठिकिलेसानं । आकारदस्सनत्थन्ति पवत्तिआकारदस्सनत्थं ।

मानो नाम “सेय्योहमस्मी”तिआदिना मज्जनाकारप्पवत्ति । तण्हाय सम्पयुत्तमानवसेनाति कस्मा वुत्तं? ननु सब्बो मानो तण्हासम्पयुत्तो? सति हि ब्यभिचारे विसेसनं इच्छितब्बन्ति । सच्चमेतं, तण्हा पन अत्थि मानस्स पच्चयभूता, अत्थि मानस्स अप्पच्चयभूता, यतो मानो अनियतो वुच्चति । तथा हि पट्टाने “संयोजनं धम्मं पटिच्च संयोजनो धम्मो उप्पज्जति हेतुपच्चया”ति एत्थ संयोजनानि संयोजनेहि यथालाभं योजेत्वा दस्सितयोजनाय “कामरागसंयोजनं पटिच्च मानसंयोजनं अविज्जासंयोजन”न्ति वत्वा “कामरागसंयोजनं पटिच्च अविज्जासंयोजन”न्ति, “मानसंयोजनं पटिच्च भवरागसंयोजनं अविज्जासंयोजन”न्ति च वत्वा “भवरागसंयोजनं पटिच्च अविज्जासंयोजन”न्ति वुत्तं । एत्थ च कामरागभवरागसंयोजनेहि मानस्स अनियतभावो पकासितो । तत्थ या तण्हा बलवती, तं सन्धाय इदं वुत्तं “तण्हाय सम्पयुत्तमानवसेना”ति । बलवतण्हासम्पयुत्तो हि मानो सयम्पि बलवा हुत्वा अस्मीति सविसेसं मज्जनवसेन पवत्ततीति ।

दिट्ठिवसेनाति मानमूलकदिट्ठिवसेन । “सेय्योहमस्मी”तिआदिना हि बहुलमानुपेतस्स पुगलस्स रूपादीसु एकं उद्विस्स अयमहमस्मीति दिट्ठिया उप्पन्नाय मानस्स अप्पहीनत्ता मानोपि तत्थ तत्थेव उप्पज्जति । इति मानमूलकं दिट्ठिं सन्धायाह “अयमहमस्मीति दिट्ठिवसेन वुत्त”न्ति । चोदको पन इममत्थं अजानन्तो अनुपलब्धमानमेव सम्पयोगत्थं गहेत्वा “ननु चा”तिआदिना चोदेति । इतरो “आम नत्थी”ति तमत्थं सम्पटिच्छित्वा “मानस्स पना”तिआदिना परिहारमाह । तस्सत्थो वुत्तो एव ।

यवकलापिसुत्तवण्णना निट्ठिता ।

आसीविसवग्गवण्णना निट्ठिता ।

चतुत्थो पण्णासको ।

सळायतनसंयुत्तवण्णना निड्ढिता ।

२. वेदनासंयुत्तं

१. सगाथावग्गो

१. समाधिसुत्तवण्णना

२४९. वेदना च पजानातीति सच्चाभिसम्बोधवसेन वुच्चमानवेदनानं पजाननं सातिसयसमाधानपुब्बकन्ति भगवता “समाहितो”ति वुत्तन्ति आह “उपचारेण वा अप्पनाय वा समाहितो”ति । वेदनाति तिस्सोपि वेदना । दुक्खसच्चवसेनाति दुक्खसच्चभावेन, परिजाननवसेनाति अत्थो । सम्भवन्ति समुदयं तण्हाविज्जाकम्मफस्सादिप्पभेदं उप्पत्तिकारणं । तेनाह “समुदयसच्चवसेन पजानाती”ति । यत्थाति यंनिमित्तं, यं आगम्म कामतण्हाविज्जादिनिरोधा वेदनानिरोधो, तेसं अयं निरोधो । निब्बानं आरब्भ अरियमग्गप्पवत्तिया हि निब्बानं वेदनानिरोधोति वुत्तो । खयं गमेतीति खयगामी, तं खयगामिनं । छातं वुच्चति तण्हा कामानं पातुकामतावसेन पवत्तनतो, अच्चन्तमेव समुच्छिन्नत्ता नत्थि एतस्मिं छातन्ति निच्छातो । तेनाह “नित्तण्हो”ति । सम्मसनचारवेदनाति सम्मसनूपचारवेदना । द्वीहि पदेहीति “समाहितो सम्पजानो”ति इमेहि द्वीहि । “सतो”ति पन इदं सम्पजानपदस्सेव उपबूहनन्ति अधिप्पायो । सेसेहि चतूहि चतुसच्चं कथितं, इतरेहि पन द्वीहि चतुसच्चबुज्झनमेव कथितं । सब्बसङ्गाहिकोति सब्बसभावधम्मानं सङ्गणहनको । तेनाह “चतुभूमकधम्मपरिच्छेदो वुत्तो”ति ।

समाधिसुत्तवण्णना निड्ढिता ।

२. सुखसुत्तवण्णना

२५०. दुक्खं न होतीति अदुक्खं, सुखं न होतीति असुखं, म-कारो पदसन्धिकरो । अदुक्खमसुखन्ति वेदयितसद्वापेक्खाय नपुंसकनिद्देशो । सपरसन्तानगते सन्धाय अज्झत्तबहिद्वागहणन्ति आह “अत्तनो च परस्स चा”ति । तेन सब्बम्पि वेदयितं गहितन्ति दट्ठब्बं । नस्सनसभावन्ति इत्तरखणताय भङ्गतो उद्धं अपस्सितब्बसभावं । पलोको भेदो एतस्स अत्थीति पलोकिनं । तेनाह “भिज्जनसभाव”न्ति । जाणेन फुसित्वा फुसित्वाति पुब्बभागे विपस्सनाजाणेन अनिच्चा पभङ्गुनोति आरम्मणतो, उत्तरकालं असम्मोहतो मग्गपरम्पराय फुसित्वा फुसित्वा वयं पस्सन्तो । विरज्जतीति मग्गविरागेन विरज्जति । सम्मसनचारवेदना कथिता आरद्धविपस्सकानं वसेन देसनाति । लोकियलोकुत्तरेहि जाणेहि याथावतो परिजाननं पटिविज्जनं जाणफुसनं ।

सुखसुत्तवण्णना निड्ढिता ।

३. पहानसुत्तवण्णना

२५१. सब्बम्पि अट्टसतपभेदं तण्हं छिन्दि समुच्छेदपहानवसेन पजहि । तेनाह “समुच्छिन्दी”ति । यदग्गेन तण्हा सब्बसो समुच्छिन्ना, तदग्गेन सब्बानिपि सज्जोजनानीति आह “दसविधम्पी”तिआदि । सम्माति सुट्ठु । पहानञ्च नाम उपायेन जायेन पहानन्ति आह “हेतुना कारणेना”ति । दस्सनाभिसमयाति असम्मोहपटिवेधा । अरहत्तमग्गो हि

उष्पज्जमानोव सभावपटिच्छादकं मोहं विद्धंसेन्तो एव पवत्तति, तेन मानो याथावतो दिट्ठो नाम होति, **अयमस्स दस्सनाभिसमयो**। यथा हि सूरिये उड्डिते अन्धकारो विद्धंसियमानो विहतो, एवं अरहत्तमग्गे उष्पज्जमाने सो सब्बसो पहीनो एव होति, न तस्मिं सन्ताने पटिद्धं लभति, **अयमस्स पहानाभिसमयो**। तेन वुत्तं “**अरहत्तमग्गो ही**”तिआदि। **किच्चवसेनाति** असम्मोहपटिवेधसङ्घातस्स दस्सनकिच्चस्स अनिप्फादनवसेन।

ये इमे चत्तारो अन्ताति सम्बन्धो। **मरियादन्तोति** मरियादसङ्घातो अन्तो। एस नयो सेसत्तयेपि। **तेसूति** चतूसु अन्तेसु। **अदुं चतुत्थकोटिसङ्घातं** सब्बस्सेव वट्टदुक्खस्स अन्तं परिच्छेदं अरहत्तमग्गेन मानस्स दिट्ठत्ता पहीनत्ता च **अकासीति** योजना। **समुस्सयो** अत्तभावो।

न रिञ्चतीति न विवेचेति न विस्सज्जेति। तेनाह “**सम्पजज्जं न जहती**”ति, सम्पजज्जं न परिच्चजतीति अत्थो। **सङ्ख्यं नोपेतीति** इमस्स “दिट्ठधम्मे अनासवो”ति इमस्स वसेन अत्थं वदन्तो “**रत्तो दुट्ठो**”ति अवोच सउपादिसेसनिब्बानवसेन। **सङ्ख्यं नोपेतीति** वा दिट्ठे-धम्मे अनासवो धम्मट्ठो वेदगू कायस्स भेदा मनुस्सो देवोति वा पज्जत्तिं न उपेतीति अनुपादिसेसनिब्बानवसेनपि अत्थो वत्तब्बो। एत्थ च सुखादीसु वेदनासु यथाक्कमं रागानुसयादयो कथिताति आह — “**इमस्मिं सुत्ते आरम्मणानुसयो कथितो**”ति। यो हि रागादि पच्चयसमवाये अतिइट्ठादीसु उष्पज्जनारहो मग्गेन अप्पहीनो, सो “रागानुसयो”तिआदिना वुत्तो, अप्पहीनत्थो सो मग्गेन पहातब्बो, न परियुट्ठानाभिभवत्थोति।

पहानसुत्तवण्णना निट्ठिता।

४. पातालसुत्तवण्णना

२५२. यत्थ पतिट्ठा नत्थि एकन्तिकाति एकन्तिकस्स महतो पातस्स अलन्ति अयमेत्थ अत्थो अधिप्पेतोति आह “**नत्थि एत्थ पतिट्ठा**”ति। **असम्भूतत्थन्ति** न सम्भूतत्थं, मुसाति अत्थो। **सोति** अस्सुतवा पुथुज्जनो। यं तं उदकं पततीति योजना। यस्मा समुद्वपिट्ठे अन्तरन्तरा वेरम्भवातसदिसो महावातो उड्डित्वा महासमुद्वे उदकं उग्गच्छापेति, तं कदाचि चक्कवाळाभिमुखं, कदाचि सिनेरुपादाभिमुखं गन्त्वा तं पतिहनति, तस्मा वुत्तं “**बलवामुखं महासमुद्वस्सा**”तिआदि। **वेगेन पक्खन्दित्वाति** महता वातवेगेन समुद्धतं तेनेव वेगेन पक्खन्दन्तज्ज हुत्वा। **महानरकपपातो वियाति** योजनायामवित्थारगम्भीरसोब्भपपातो विय होति। **तथारूपानन्ति** तत्थ वसितुं समत्थानं। **असन्तन्ति** अभूतं। अत्थवसेन हि वाचा अभूतं नाम।

न पतिट्ठासीति पतिट्ठं न लभि। **अनिबद्धन्ति** अनिबन्धनत्थं यंकिञ्चि। **दुब्बलजाणोति** जाणबलरहितो। “अस्सुतवा पुथुज्जनो”ति वत्त्वा “सुतवा अरियसावको”ति वुत्तत्ता “**सोतापन्नो धुर**”न्ति वुत्तं। इतरेसु अरियसावकेसु वत्तब्बमेव नत्थि। तेसज्हि वेदना सुपरिज्जाता। **बलवविपस्सको...पे०...** योगावचरोपि वट्टति मत्तसो वेदनानं परिज्जातत्ता।

पातालसुत्तवण्णना निट्ठिता।

५. दट्ठब्बसुत्तवण्णना

२५३. **विपरिणामनवसेन दुक्खतो दट्ठब्बाति** किञ्चापि सुखा, परिणामदुक्खता पन सुखवेदनाय एकन्तिकाति।

विनिविज्जनहेनाति पीळनवसेन अत्तभावस्स विज्जनहेन । हुत्वाति पच्चयसमागमेन उप्पज्जित्वा । तेन पाकभावपुब्बको अत्तलाभो वुत्तो । **अभावाकारेनाति** भङ्गुपगमनाकारेन । तेन विद्धंसभावो वुत्तो । उभयेन उदयब्बयपरिच्छिन्नताय सिखप्पत्तं अनिच्चत्तं दस्सेति । स्वायं हुत्वा अभावाकारो इतरासुपि वेदनासु लब्भतेव, अधिको च पन द्विन्नं दुक्खसभावो । दुक्खतावसेन पुरिमानं वेदनानं ददुब्बताय दस्सितत्ता पच्छिमाय वेदनाय एवं ददुब्बता दस्सिता । अद्वाति जाणगतिया सच्छिकत्वा अदक्खि । जाणगमनज्हेतं, यदिदं दुक्खतो दस्सनं । **सन्तसभावं** सुखदुक्खतो उपसन्तरूपत्ता ।

ददुब्बसुत्तवण्णना निड्डिता ।

६. सल्लसुत्तवण्णना

२५४. द्वीसु जनेसूति सुतवन्तअस्सुतवन्तेसु द्वीसु जनेसु । **अनुगतवेधन्ति** पुब्बे पवत्तवेधस्स अनुगतवेधं । बलवतरा दिगुणा विय हुत्वा दळ्हरपवत्तिया । **एवमेवाति** यथा विद्धस्स पुरिसस्स अनुवेधना बलवतरा, एवमेव । **समाधिमग्गफलानि निस्सरणं** विक्खम्भनसमुच्छेदपटिप्पस्सद्विवसेन । समाधिसीसेन हेत्थ ज्ञानञ्च गहितं । **सो न जानाति** अनधिगतत्ता । **निस्सरणन्ति जानाति** अनिस्सरणमेव । **तासं** समधिगतानं **सुखदुक्खवेदनानं** । **न विप्पयुत्तो** अप्पहीनकिलेसत्ता । **सङ्घातधम्मस्साति** सङ्घाय पञ्चाय परिज्जातचतुक्खन्धस्स । तेनाह “**तुलितधम्मस्सा**”ति । **इमस्मिप्पि सुत्ते** पुरिमसुत्ते विय **आरम्मणानुसयोव कथितो**, सो पन तत्थ वुत्तनयेनेव वेदितब्बो । अनुरोधविरोधपहानस्स वुत्तत्ता खीणासवो धुरं । **अनागामीपि वट्टति**, तस्स विरोधप्पहानं लब्भति ।

सल्लसुत्तवण्णना निड्डिता ।

७. पठमगेलज्जसुत्तवण्णना

२५५. सद्दहित्वा गिलाने उपट्ठातब्बे मज्जिस्सन्तीति योजना । **तत्थाति** तस्मिं ठाने । कम्मट्ठानानुयोगो सप्पायो येसं ते **कम्मट्ठानसप्पाया**, सतिपट्ठानरताति अत्थो । **अनिच्चत्तं अनुपस्सन्तोति** कायं पटिच्च उप्पन्नाय वेदनाय च अनिच्चत्तं अनुपस्सन्तो । **वयं अनुपस्सन्तोति** आदीसुपि एसेव नयो । **वयन्ति** पन ताय एव खयसङ्घातं । **विरागन्ति** विरज्जनं । **पटिनिस्सगन्ति** परिच्चागपटिनिस्सगं, पक्खन्दनपटिनिस्सगम्पि वा ।

आगमनीयपटिपदाति अरियमग्गस्स आगमनट्ठानिया पुब्बभागपटिपदा । **पुब्बभागायेव** न लोकुत्तरा । **सम्पजज्जं** पुब्बभागियमेव । **तिस्सो अनुपस्सना पुब्बभागायेव** विपस्सनापरियापन्नत्ता । **मिस्सकाति** लोकियलोकुत्तरमिस्सका । **भावनाकालो दस्सितो** “**निरोधानुपस्सिनो विहरतो, पटिनिस्सगानुपस्सिनो विहरतो रागानुसयो पहीयती**”ति वुत्तत्ता ।

पठमगेलज्जसुत्तवण्णना निड्डिता ।

८-९. दुतियगेलज्जसुत्तादिवण्णना

२५६-२५७. **फस्सं पटिच्चाति** एत्थ फस्ससीसेन फस्सायतनानं गहणं । न हि फस्सायतनेहि विना फस्सस्स सम्भवो । तेनाह “**कायोव हि एत्थ फस्सोति वुत्तो**”ति, फस्ससीसेन वुत्तोति अधिप्पायो । **नवमं उत्तानमेव** हेट्ठा

वुत्तनयत्ता ।

दुतियगेलज्जसुत्तादिवण्णना निट्ठिता ।

१०. फस्समूलकसुत्तवण्णना

२५८. सुखवेदनाय हितं सुखवेदनियं । सो पनेस हितभावो पच्चयभावेनाति आह “सुखवेदनाय पच्चयभूत”न्ति । इमस्मिम्पि सुत्तद्वयेति इमस्मिं नवमे दसमे च सुत्तेपि । सम्मसनचारवेदनाति सम्मसनीयवेदना एव कथिता, न लोकुत्तराति अधिप्पायो ।

फस्समूलकसुत्तवण्णना निट्ठिता ।

सगाथावग्गवण्णना निट्ठिता ।

२. रहोगतवग्गो

१. रहोगतसुत्तवण्णना

२५९. यंकिञ्चि वेदयितन्ति “सुखं दुक्खं अदुक्खमसुख”न्ति वुत्तं वेदयितं दुक्खस्मिं अन्तो गधं, दुक्खन्ति वत्तब्बतं लभति परियायेनाति अत्थो । तेनाह “तं सब्बं दुक्खन्ति अत्थो”ति । या एसातिआदीसु यो सङ्खारानं अनिच्चतासङ्खगतो हुत्वा अभावाकारो, या खयसभावता विनस्सनसभावता जराय मरणेन चाति द्विधा विपरिणामनसभावता, एतं सन्धाय उद्विस्स सब्बं वेदयितं दुक्खन्ति मया वुत्तन्ति अयं सङ्केपत्थो । साति सङ्खारानं अनिच्चता । वेदनानम्पि अनिच्चता एव सङ्खारसभावत्ता । तासं अनिच्चता च नाम मरणं भङ्गोति कत्वा ततो उत्तरि दुक्खं नाम नत्थीति सब्बा वेदना “दुक्खा”ति वुत्ता, यथा “यदनिच्चं तं दुक्ख”न्ति च, “पञ्चुपादानक्खन्धा दुक्खा”ति च वुत्तं । इदं सुत्तपदं । चत्तारो आरुप्पाति चतस्सो अरूपसमापत्तियो । एत्थाति च एतस्मिं पटिप्पस्सद्विवारे ।

रहोगतसुत्तवण्णना निट्ठिता ।

४. अगारसुत्तवण्णना

२६२. पुरत्थिमाति विभत्तिलोपेन निद्वेसो, निस्सक्के वा एतं पच्चत्तवचनं । पठमज्झानादिवसेनाति पठमदुतियज्झानवसेन । अनुस्सतिवसेनाति निदस्सनमत्तं अज्जस्सपि उपचारज्झानग्गहितस्स सवितक्कचारस्स निरामिसस्स सुखस्स लब्धनतो । तस्सपि वा पठमज्झानादीति एत्थ आदि-सद्देन सङ्गहो दट्ठब्बो । कामहेतु दुक्खप्पत्तानं दुक्खवेदना कामामिसेन सामिसा वेदना । अनुत्तरविमोक्खा नाम अरहत्तफलं । “कुदास्सु नामाहं तदायतनं उपसम्पज्ज विहरिस्सामी”ति एवं पिहं उपट्ठापयतो तस्मिं अनिज्झमाने पिहप्पच्चया उप्पन्नदोमनस्सवेदना । नेक्खम्मनिस्सिता उपेक्खावेदना निरामिसा अदुक्खमसुखा नाम । सविसेसं पन दस्सेतुं “चतुत्थज्झानवसेन उप्पन्ना अदुक्खमसुखवेदना”ति वुत्तं ।

अगारसुत्तवण्णना निट्ठिता ।

५-८. पठमआनन्दसुत्तादिवण्णना

२६३-२६६. हेट्ठा कथितनयानेव, वेनेय्यज्झासयतो पन तेसं देसनाति दट्ठब्बं। एत्थाति एतेसु चतूसु सुत्तेसु।
पुरिमानि द्वे “पठमं ज्ञानं समापन्नस्स वाचा पटिप्पस्सद्धा होती”ति आदिना नयेन याव खीणासवस्स किलेसपटिप्पस्सद्धि,
ताव देसनाय पवत्तत्ता “परिपुण्णपस्सद्धिकानी”ति वुत्तानि। ताव परिपूरं कत्वा अदेसितत्ता “पच्छिमानि
उपट्ठपस्सद्धिकानि, देसनाया”ति आदि वुत्तं।

पठमआनन्दसुत्तादिवण्णना निट्ठिता।

९-१०. पञ्चकङ्गसुत्तादिवण्णना

२६७-२६८. दण्डमुग्गरं अगगसोण्डमुग्गरं। काळसुत्तपक्खिपनं काळसुत्तनाळि। वासिआदीनि पञ्च अङ्गानि
अस्साति पञ्चकङ्गे। वत्थुविज्जाय वुत्तविधिना कत्तब्बनिस्सयानि ठपेतीति थपति। पण्डितउदायित्थेरो, न
लाळुदायित्थेरो। द्वेपानन्दाति अट्ठकथाय पदुद्धारो कतो — “द्वेपि मया आनन्दा”ति पन पाळियं। पसादकायसन्निस्सिता
कायिका, चेतोसन्निस्सिता चेतसिका। आधिपच्चट्ठेन सुखमेव इन्द्रियन्ति सुखिन्द्रियं। उपविचारवसेनाति रूपादीनि
उपेच्च विचरणवसेन। अतीते आरम्मणे। पच्चुप्पन्नेति अद्धापच्चुप्पन्ने। एवं अट्ठाधिकं सतं अट्ठसतं।

पाटियेक्को अनुसन्धीति पुच्छानुसन्धिआदीहि विसुं तेहि असम्मिस्सो एको अनुसन्धि। एकापि वेदना कथिता
“तत्र, भिक्खवे, सुतवा अरियसावको”ति आहरित्वा “फस्सपच्चया वेदना”ति। यस्मा भगवा चतुत्थज्झानुपेक्खावेदनं
वत्त्वा — “अत्थानन्द, एतस्मा सुखा अज्जं सुखं”न्ति आदिं वदन्तो थपतिनो वादं उपत्थम्भेति नाम। तेन हि उपेक्खावेदना
“सुखं”न्तेव वुत्ता सन्तसभावत्ता। अभिक्कन्ततरन्ति अतिविय कन्ततरं मनोरमतं। तेनाह “सुन्दरतर”न्ति।
पणीततरन्ति पधानभावं नीतताय उळारतरं। तेनाह “अतप्पकतर”न्ति। सुखन्ति वुत्ता पटिपक्खस्स सुट्ठु खादनेन, सुकरं
ओकासदानमस्साति वा। निरोधो सुखं नाम सब्बसो उदयब्बयाभावतो। तेनाह “निहुक्खभावसङ्घातेन सुखट्ठेना”ति।

सुखस्मियेवाति सुखमिच्चेव पञ्जपेति। निरोधसमापत्तिं सीसं कत्वाति निरोधसमापत्तिदेसनाय सीसं उत्तमं कत्वा।
देसनाय उद्देसाधिमुत्ते उट्ठापेत्वा वित्थारितत्ता “नेय्यपुग्गलस्स वसेना”ति वुत्तं। दसमं अनन्तरसुत्ते वुत्तनयत्ता
उत्तानत्थमेव।

पञ्चकङ्गसुत्तादिवण्णना निट्ठिता।

रहोगतवग्गवण्णना निट्ठिता।

३. अट्ठसतपरियायवग्गो

१. सीवकसुत्तवण्णना

२६९. चूळा पन अस्स महती अत्थि सविसेसा, तस्मा “मोळियसीवको”ति वुच्चति। छन्नपरिब्बाजकोति
कम्बलादिना कोपीनपटिच्छादकपरिब्बाजको। पित्तपच्चयानीति पित्तहेतुकानि। “तिस्सो वेदना”ति वत्त्वा तासं सम्भवं
दस्सेतुं “कथ”न्ति आदि वुत्तं। कुसलवेदना उप्पज्जति पित्तपच्चया। पित्तभेसज्जं करिस्सामीति भेसज्जसम्भरणत्थज्चेव

तदर्थं आमिसकिञ्जकखसम्भरणत्थञ्च पाणं हनतीति योजना । **मज्झत्तो** भेसज्जकरणे उदासीनो ।

तस्माति यस्मा पित्तादिपच्यहेतुकन्ति अत्तनो च लोकस्स च पच्यक्खं अतिधावन्ति ये समणा वा ब्राह्मणा वा, तस्मा तेसं मिच्छा । पित्तादीनं तिण्णम्मि समोधानसन्निपाते जातानि **सन्निपातिकानि** । पुरिमउतुनो विसदिसो उतुविपरिणामोति आह “**विसभागउतुतो जातानी**”ति । अनुदको थद्धलूखभूमिविभागो **जङ्गलदेसो**, वुत्तविपरियायेन **अनुपदेसो** वेदितब्बो । **मलयं** हिमसीतबहुलो, इतरो उण्हबहुलो ।

अत्तनो पकतिचरियानं विसमं कायस्स परिहरणवसेन, जातानि पन असय्हसहनअदेसअकालचरणादिना वेदितब्बानीति आह “**महाभारवहना**”तिआदि । परस्स उपक्कमतो निब्बत्तानि **ओपक्कमिकानीति** आह — “**अयं चोरो वा**”तिआदि । **केवलन्ति** बाहिरपच्ययं अनपेक्खित्वा केवलं तेनेव । तेनाह “**कम्मविपाकतोव जातानी**”ति । **सक्का पटिबाहितुं** पतीकारेन । **लोकवोहारो नाम कथितो** पित्तसमुद्धानादिसमज्जाय लोकसिद्धत्ता । कामं सरीरसन्निस्सिता वेदना कम्मनिब्बत्ताव, तस्सा पन पच्चुप्पन्नपच्ययवसेन एवमयं लोकवोहारोति वुत्तज्जेव गहेत्वा परवादपटिसेधो कतोति दट्ठब्बं ।

सीवकसुत्तवण्णना निड्डिता ।

२-१०. अट्टसतसुत्तादिवण्णना

२७०-२७८. वेदनानं अट्ठाधिकं सतं, तस्स अट्टसतस्स तब्भावस्स परियायो कारणं एत्थ अत्थीति **अट्टसतपरियायो**, सुत्तं । तेनाह “**अट्टसतस्स कारणभूतं**”न्ति । **धम्मकारणन्ति** परियत्तिधम्मभूतं कारणं । **कायिकाति** पच्चद्वाराकायिका । तेनाह “**कामावचरेयेव लब्धन्ती**”ति, कामभूमिकाति अत्थो । **अरूपावचरे नत्थि**, तिभूमिकाति अत्थो । तेनाह — “अरूपे तिकचतुक्कज्झानं उप्पज्जति, तज्ज खो लोकुत्तरं, न लोकिय”न्ति । **इतरा** उपेक्खावेदना । **उपविचरन्ति** उपेच्च पज्जन्तीति अत्थो । **तंसम्पयुत्तानन्ति** विचारसम्पयुत्तानं ।

पटिलाभतोति पटिलद्धभावतो । **समनुपस्सतोति** पच्चवेक्खतो पस्सतो । **अतीतं** खणत्तयातिक्कमेन अतिक्कन्तं, निरुद्धप्पत्तिया **निरुद्धं**, पकतिविजहनेन **विपरिणतं** । **समनुस्सरतोति** चिन्तयतो । **गेहस्सितन्ति** कामगुणानिस्सितं । कामगुणा हि इध गेहनिस्सितधम्मेन गेहपरियायेन वुत्ता ।

विपरिणामविरागनिरोधन्ति विपरिणामनं विरज्जनलक्खणं निरुज्जनञ्च विदित्वा । **पुब्बेति** अतीते । **एतरहीति** इदानी वत्तमाना । **सम्मप्यज्जाय पस्सतोति** विपस्सनापज्जाय चेव मग्गपज्जाय च याथावतो पस्सतो । **उस्सुक्कापेतुन्ति** विपस्सनं पट्टपेत्वा मग्गपटिवेधं पापेतुं । निब्बानं उद्दिस्स पवत्तितत्ता **नेक्खम्मस्सितसोमनस्सानि नाम** । **लोकामिसपटिसंयुत्तानन्ति** कामगुणानिस्सितानं । **तदायतनन्ति** तं आयतनं तं कारणं अरहत्तं । **अनुत्तरेसु विमोक्खेसूति** अरियफलधम्मेसु । **पिहन्ति** अधिगमिच्छं ।

उपेक्खाति सोमनस्सरहितअज्जाणुपेक्खा । बाल्ययोगतो **बालस्स**, ततो एव **मूळहस्स पुथुज्जनस्स** । किलेसोधीनं मग्गोधीहि अजितत्ता **अनोधिजिनस्स** । सत्तमभवादितो उद्धं पवत्तनविपाकस्स अजितत्ता **अविपाकजिनस्स** । अनेकादीनवे वट्टे आदीनवस्स अजाननेन **अनादीनवदस्साविनो** । पटिपत्तिपटिवेधबाहुसच्चाभावेन **अस्सुतवतो पुथुज्जनस्स** । **रूपं सा नातिवत्तति** न अतिक्कमति जाणसम्पयुत्ताभावतो । **सब्बसङ्गाहकोति** सब्बधम्मे सङ्गणहनको । **ततियादीनि** याव दसमा

हेट्टा वुत्तनयत्ता उत्तानत्थानेव ।

अट्टसतसुत्तादिवण्णना निट्ठिता ।

११. निरामिससुत्तवण्णना

२७९. आरम्मणतो सम्पयोगतो च किलेसामिसेन **सामिसा** । **निरामिसायाति** निस्सक्कवचनं । **निरामिसतरावाति** एकंसवचनं तस्सा तथा निस्समेतब्बताय । सा हि पीति सब्बसो सन्तकिलेसामिसे सन्ताने पवत्तिया अच्चन्तसभावधम्ममारम्मणविसयताय सयम्पि सातिसयं सन्तसभावाकारेन पवत्तिया निरामिसायपि निरामिसतरा वुत्ता । तेनाह “**ननु चा**”तिआदि । इदानि तमत्थं उपमाय साधेतुं “**यथा ही**”तिआदिमाह । **अप्पटिहारिकन्ति** पटिहरणरहितं अप्पटिहारं, केनचि अनावटन्ति अत्थो । **सेसवारेसूति** सुखवारउपेक्खावारेसु ।

विमोक्खवारो पन न अतिदिट्ठो इतरेहि विसदिसत्ता । तेनाह “**विमोक्खवारे पना**”तिआदि । **रूपपटिसंयुत्तोति** भावितरूपपटिसंयुत्तो । सामिसो नाम यस्मा सामिसरूपपटिबद्धवुत्ति चेव सामिसरूपपटिभागञ्च, तस्मा “**रूपामिस**”न्ति वुच्चति, तेन रूपामिसेन **सामिसो नाम** । अरूपामिसस्स अभावतो **अरूपपटिसंयुत्तो** विमोक्खो **निरामिसो नाम** ।

निरामिससुत्तवण्णना निट्ठिता ।

अट्टसतपरियायवग्गवण्णना निट्ठिता ।

वेदनासंयुत्तवण्णना निट्ठिता ।

३. मातुगामसंयुत्तं

१. पठमपेय्यालवग्गो

१-२. मातुगामसुत्तादिवण्णना

२८०-२८१. अगुणङ्गेहीति अगुणकोट्टासेहि । रूपयतीति रूपं, सरीररूपं । सरीररूपं पासंसं एतस्स अत्थीति रूपवा, तप्पटिक्खेपेन **न च रूपवा**, सम्पन्नरूपो न होतीति अत्थो । जातिकुलतो अञ्जतो वा आगताय भोगसम्पदाय अभावेन **न भोगसम्पन्नो** । **दुस्सीलोति** निस्सीलो । निस्सीलताय एव चस्सा पुब्बुट्ठायादिआचाराभावो वुत्तो । **आलसियोति** आलसियताय युत्तो । **पजज्जस्स न लभतीति** पजाभावसीसेन तस्सा परिवारहानि वुत्ता । **परिवत्तेतब्बन्ति** पुरिसवसेन परिवत्तेतब्बं ।

मातुगामसुत्तादिवण्णना निट्ठिता ।

३. आवेणिकदुक्खसुत्तवण्णना

२८२. आवेणितब्बतो मरियादाय विसुं असाधारणतो पस्सितब्बतो **आवेणिकानि** । पटिपच्चेके पुग्गले नियुत्तानीति

पाटिपुग्गलिकानि। परिचारिकभावन्ति उपट्ठाधिकभावं।

आवेणिकदुक्खसुत्तवण्णना निट्ठिता।

४. तीहिधम्महेसुत्तादिवण्णना

२८३-३०३. मच्छेरमलपरियुट्ठितेनाति मच्छेरियमलेन अभिभूतेन। तेनाति कस्सचि किञ्चि अदानेन च। एतं “मच्छेरमलपरियुट्ठितेना”तिआदि वुत्तं। विलोकेन्तो विचरति इस्सापकतचित्ताय। पञ्चमादीनि याव एकादसमा उत्तानत्थानेव।

तीहिधम्महेसुत्तादिवण्णना निट्ठिता।

३. बलवग्गो

१. विसारदसुत्तवण्णना

३०४. रूपसम्पत्ति रूपबलं तंसमङ्गिनो उपत्थम्भकभावतो। एस नयो सेसेसुपि। बलानि हि सत्तानं वुट्ठिया उपत्थम्भकपच्चयो होति, यथा तं आहारो। तेनाह — “इमानी”तिआदि।

विसारदसुत्तवण्णना निट्ठिता।

२-१०. पसय्हसुत्तादिवण्णना

३०५-३१३. अभिभवित्वा सब्बं अन्तोजनं सामिकञ्च। नासेन्तीति नासनं अदस्सनं नेन्ति नीहरन्तीति अत्थो।

पसय्हसुत्तादिवण्णना निट्ठिता।

मातुगामसंयुत्तवण्णना निट्ठिता।

४. जम्बुखादकसंयुत्तं

१. निब्बानपय्हसुत्तवण्णना

३१४. निब्बानं आगम्माति एत्थ आगम्माति सब्बसङ्खारेहि निब्बिन्नस्स विसङ्खारनिन्नस्स गोत्रभुना विवट्ठितमानसस्स मग्गेन सच्छिकरणेनाति अत्थो। सच्छिकरियमानज्झि तं अधिगन्त्वा आरम्भणपच्चयभूतञ्च पटिच्च अधिपतिपच्चयभूते च तस्मिं परमस्सासभावेन विमुत्तसङ्खारस्स परमगतिभावेन च पतिट्ठानभूते पतिट्ठाय खयसङ्खातो मग्गो रागादिके खेपेतीति तंसच्छिकरणाभावे रागादीनं अनुपत्तिनिरोधगमनाभावतो “निब्बानं आगम्म रागो खीयती”ति वुत्तं।

इमिनाव सुत्तेनाति इमिनाव जम्बुखादकसुत्तेन। किलेसक्खयमत्तं निब्बानन्ति वदेय्य “रागक्खयो”तिआदिना सुत्ते आगतत्ता। “किलेसक्खयमत्त”न्ति अविसेसेन वुत्तत्ता आह “कस्सा”तिआदि। अद्धा अत्तनोति वक्खति “परस्स

किलेसक्खयेन परस्स निब्बानसम्पत्ति न युत्ता”ति । निब्बानारम्मणकरणेन गोत्रभुक्खणे किलेसक्खयप्पत्तिता च आपन्नाति आह — “**किं पन तेसु अखीणेसुयेवा**”तिआदि । ननु आरम्मणकरणमत्तेन किलेसक्खयो अनुप्पत्तोति न सक्का वत्तुं । चित्तञ्चि अतीतानागतादिसब्बं आलम्बनं करोति, न निष्फन्नमेवाति । गोत्रभूपि मग्गेन या किलेसानं अनुप्पत्तिधम्मता कातब्बा, तं आरब्ध पवत्तिस्सतीति? न, अप्पत्तिनिब्बानस्स निब्बानारम्मणजाणाभावतो । न हि अज्जे धम्मा विय निब्बानं, तं पन अतिगम्भीरत्ता अप्पत्तेन आलम्बितुं न सक्का, तस्मा तेन गोत्रभुना पत्तब्बेन तिकालिकसभावातिक्कन्तगम्भीरभावेन भवितब्बं, किलेसक्खयमत्ततं वा इच्छतो गोत्रभुतो पुरेतरं निष्फन्नेन किलेसक्खयेन भवितब्बं । अप्पत्तिकिलेसक्खयारम्मणकरणे हि सति गोत्रभुतो पुरेतरचित्तानिपि आलम्बेय्युन्ति ।

तस्मातिआदि वुत्तस्सेव अत्थस्स निगमनं । **तं पनेतं निब्बानं । रूपिनो धम्मा अरूपिनो धम्मातिआदीसूति** आदिसद्देन लोकुत्तरअनासवादीनं सङ्गहो दट्ठब्बो । अरूपधम्मादिभावग्गहणेन चस्स परिनिष्फन्नता दीपिता । तेनाह “**न किलेसक्खयमत्तमेवा**”ति । किलेसक्खयमत्तताय हि सति निब्बानस्स बहुता आपज्जति “यत्तका किलेसा खीयन्ति, तत्तकानि निब्बानानी”ति । अभावस्सभावतो गम्भीरादिभावो असङ्गतादिभावो च न सिया, वुत्तो च सो निब्बानस्स, तस्मास्स पच्चेतब्बो परिनिष्फन्नभावो । यस्मा च सम्मुतिसच्चारम्मणं सङ्गत्तधम्मारम्मणं वा समुच्छेदवसेन किलेसे पजहितुं न सक्कोति, यतो महग्गतजाणं विपस्सनाजाणं वा किलेसविक्खम्भनवसेन तदङ्गवसेन वा पजहति, तस्मा अरियमग्गजाणस्स सम्मुतिसच्चसङ्गत्तधम्मारम्मणेहि विपरीतसभावेन आरम्मणेन भवितब्बं । तथा हि तं समुच्छेदवसेन किलेसे पजहीति एवं परिनिष्फन्नासङ्गत्तसभावं निब्बानन्ति निट्ठमेत्थ गन्तब्बन्ति ।

निब्बानपञ्चसुत्तवण्णना निट्ठिता ।

३-१५. धम्मवादीपञ्चसुत्तादिवण्णना

३१६-३२८. पहाय गतत्ताति अरियमग्गेन जहित्वा जाणगमनेन गतत्ता । **सुदु गताति** सम्मा गता पटिपन्नाति सुगता । **परिजाननत्थन्ति** तीहि परिज्जाहि परिजाननत्थं । **दुक्खसङ्घातोति** “दुक्ख”न्ति सङ्घातब्बो विदितब्बो च **दुक्खसभावो** धम्मो **दुक्खदुक्खता** । यस्मा दुक्खवेदनाविनिमुत्तसङ्गत्तधम्मे सुखवेदनाय च यथा इध सङ्घारदुक्खता विपरिणामदुक्खताति दुक्खपरियायो निरुप्पतेव, तस्मा दुक्खसभावो धम्मो एकेन दुक्खसद्देन विसेसेत्वा वुत्तो “**दुक्खदुक्खता**”ति । **सेसपदद्वयेति** सङ्घारदुक्खता विपरिणामदुक्खताति एतस्मिं पदद्वये । सङ्घारभावेन दुक्खसभावो **सङ्घारदुक्खता** । सुखस्स विपरिणामनेन दुक्खसभावो **विपरिणामदुक्खता** ।

धम्मवादीपञ्चसुत्तादिवण्णना निट्ठिता ।

१६. दुक्करपञ्चसुत्तवण्णना

३२९. पब्बज्जायाति पब्बजितपटिपत्तियं । **धम्मानुधम्मपटिपन्नो भिक्खूति** धम्मानुधम्मं पटिपज्जमानो भिक्खु । **पातन्ति** पातो । **नचिरस्सन्ति** खिप्पमेव । तेनाह “**लहुयेवा**”ति ।

दुक्करपञ्चसुत्तवण्णना निट्ठिता ।

जम्बुखादकसंयुत्तवण्णना निट्ठिता ।

५. सामण्डकसंयुत्तवण्णना

३३०-३३१. इमिनाव नयेनाति यो जम्बुखादकसंयुत्ते अत्थनयो, इमिनाव नयेन । इमिना हि द्वे संयुत्तानि पाळितो अत्थतो च अज्जमज्जं सदिसानेवाति दस्सेति ।

सामण्डकसंयुत्तवण्णना निट्ठिता ।

६. मोग्गल्लानसंयुत्तं

१-८. पठमज्झानपज्जसुत्तादिवण्णना

३३२-३३९. कामसहगतेसु सज्जामनसिकारेसु उपट्ठहन्तेसु ब्यापादादिसहगतापि सज्जामनसिकारा यथापच्चयं उपट्ठहन्तियेवाति वुत्तं “कामसहगताति पज्जनीवरणसहगता”ति । नीवरणानज्हेत्थ निदस्सनमत्तमेतं, यदिदं कामगगहणं । पहीनावसेसा चेत्थ नीवरणा वेदितब्बा, तस्मा पज्जगगहणं न कत्तब्बं । तस्साति महामोग्गल्लानत्थेरस्स सन्ततो उपट्ठहिंसु अचिण्णवसिताय । तेनाह “हानभागियं नाम अहोसी”ति । आरम्मण...पे०... सहगतन्ति वुत्तं इतरेसं अभावतो ।

पठमज्झानपज्जसुत्तादिवण्णना निट्ठिता ।

९. अनिमित्तपज्जसुत्तवण्णना

३४०. विपस्सनासमाधिंयेव, न फलसमाधिं । छेज्जकिच्चं न निप्फज्जति अविच्छेदवसेन अप्पवत्तनतो । निकन्तीति विपस्सनं अस्सादेन्ती पवत्ततण्हा । साधेतुं नासक्खि उपक्किलिट्ठता । निमित्तानुसारीति निच्चसुखअत्तनिमित्तानं अपूरणतो रागदोसमोहनिमित्तानिपेत्थ निमित्तानेव । वुट्ठान...पे०... समाधिन्ति एतेन याव मग्गो नाधिगतो, ताव वुट्ठानगामिनिविपस्सनमनुयुज्जन्तोपि यथारहं अनिमित्तं अप्पणिहितं सुज्जतं चेतोसमाधिं अनुयुत्तो विहरतीति वत्तब्बतं अरहतीति दस्सेति । विपस्सनासम्पयुत्तन्ति विपस्सनासङ्गातजाणसम्पयुत्तं । चेतोसमाधिन्ति चित्तसीसेन विपस्सनासमाधिमाह । उपरिमग्गफलसमाधिन्ति पठममग्गसमाधिस्स पगेव अधिगतत्ता ।

अनिमित्तपज्जसुत्तवण्णना निट्ठिता ।

१०-११. सक्कसुत्तादिवण्णना

३४१-३४२. अवेच्चप्पसादेनाति वत्थुत्तयं याथावतो जत्वा उप्पन्नपसादेन, मग्गेनागतपसादेनाति अत्थो । सो पन केनचि असंहारियो असम्पवेधीति आह “अचलप्पसादेना”ति । अभिभवन्ति अत्तनो पुज्जानुभावेन ।

सक्कसुत्तादिवण्णना निट्ठिता ।

मोग्गल्लानसंयुत्तवण्णना निट्ठिता ।

७. चित्तसंयुतं

१. संयोजनसुत्तवण्णना

३४३. भोगगामन्ति भोगुप्पत्तिगामं । पवत्ततीति अप्पटिहतं हुत्वा पवत्तति पटिसम्भिदप्पत्तिया ।

संयोजनसुत्तवण्णना निट्ठिता ।

२. पठमइसिदत्तसुत्तवण्णना

३४४. अविसारदत्ताति पज्झं ब्याकातुं वेय्यत्तियाभावेन असमत्थत्ता । उपासको थेरेसु ब्याकातुं असक्कोन्तेसु सयं ब्याकातुकामो पुच्छति, न विहेसाधिप्पायो । पठमवचनेन अब्याकरोन्ते दिस्वाव पुनप्पुनं पुच्छितं विहेसो विय होतीति कत्वा वुत्तं “विहेसेती”ति ।

पठमइसिदत्तसुत्तवण्णना निट्ठिता ।

३. दुतियइसिदत्तसुत्तवण्णना

३४५. अवन्तियाति अवन्तिरट्ठे, तं पन मज्झिमपदेसतो दक्खिणदिसायं । तेनाह “दक्खिणापथे”ति । अधिप्पायेनाति तस्स वचनस्स अनुमोदनाधिप्पायेन वदति, न पन ततो किञ्चि गहेतुकामताधिप्पायेन ।

दुतियइसिदत्तसुत्तवण्णना निट्ठिता ।

४. महकपाटिहारियसुत्तवण्णना

३४६. तेसं अनुजानन्तोति तेसं दासकम्मकरानं सेसके यथारुचि विचारणं अनुजानन्तो । कुधितन्ति बलवता सूरियसन्तापेन सङ्कुथितं । तेनाह “हेट्ठा”तिआदि । अतितिखिणन्ति अतिविय तिक्खधातुकं । असम्भिन्नपदन्ति अज्जत्थ अनागतत्ता तिपिटके अवोमिस्सकपदं, इधेव आगतपदन्ति अत्थो । पटिलीयमानेनाति पटिकंसेन विसेसनेन विलीयमानेन कायेन ।

एत्थ चाति एतस्मिं अधिट्ठानिद्धिकरणे । अब्भमण्डपं कत्वाति समन्ततो छादनवसेन मण्डपं विय मेघपटलं उप्पादेत्वा । देवोति मेघो । एकमेकं फुसितकं फुसायतु जालविनद्धं विय वस्सतु । एवं वुत्तप्पकारेन नानापरिकम्मं नानाधिट्ठानं एकतो परिकम्मं एकतो अधिट्ठानन्ति चतुक्कमेत्थ सम्भवतीति दस्सेति “एत्थ चा”तिआदिना । यथा तथाति यथावुत्तेसु चतूसु पकारेसु येन वा तेन वा पकारेन करोन्तस्स । कतपरिकम्मस्साति “एवं वा एवं वा होतू”ति पवत्तितपरिकम्मचित्तस्स । “परिकम्मान्तरेनाति अधिट्ठानचित्तुप्पादनत्थं समापन्नपादकज्झानतो वुट्ठाय अधिट्ठानचित्तस्स एकावज्जनवीथियं पवत्तपरिकम्मं सन्धाय वुत्त”न्ति वदन्ति ।

महकपाटिहारियसुत्तवण्णना निट्ठिता ।

५. पठमकामभूसुत्तवण्णना

३४७. एलं वुच्चति दोसो, तं एतस्स नत्थीति नेलं, तं अङ्गं एतस्साति नेलङ्गो, सुविसुद्धसीलगुणो । तेनाह “नेलङ्गन्ति खो, भन्ते, सीलानमेतं अधिवचन”न्ति । अट्ठकथायं पन दोसाभावमेव दस्सेतुं “नेलङ्गोति निद्वोसो”ति वुत्तं । एतं भिक्खुं आगच्छन्तन्ति महाकप्पिनत्थेरं सन्धाय वुत्तं । अत्तनो दिट्ठेन कथेसीति अत्तनो सब्बञ्जुतञ्जाणेन पच्चक्खतो उपलक्खितेन अत्थेन कथेसि । अयं पन नयग्गाहेनाति अयं पन गहपति असुत्वा केवलं नयग्गाहेन आह ।

पठमकामभूसुत्तवण्णना निट्ठिता ।

६. दुतियकामभूसुत्तवण्णना

३४८. निरोधं वलज्जेति अनागामिभावतो । इमे सङ्खाराति इमे “कायसङ्खारो, वचीसङ्खारो, चित्तसङ्खारो”ति वुच्चमाना तयो सङ्खारा । सद्दतोपि, अत्थतोपि अज्जमज्जं मिस्सा, ततो एव आलुळिता आकुला, अविभूता दुब्बिभावना, दुद्दीपना असङ्करतो दीपेतुं दुक्करा । तथा हि कुसलचेतना एव “कायसङ्खारो”तिपि वुच्चति, “वचीसङ्खारो”तिपि, “चित्तसङ्खारो”तिपि । अस्सासपस्सासापि कत्थचि “कायसङ्खारो”ति, वितक्कविचारापि “वचीसङ्खारो”ति वुच्चन्ति, सज्जावेदनापि “चित्तसङ्खारो”ति वुच्चन्ति । तेन वुत्तं “तथा ही”तिआदि । तत्थ आकट्ठित्वा गहणं आदानं, सम्पत्तस्स हत्थे करणं गहणं, गहितस्स विस्सज्जनं मुज्जनं, फन्दनं चोपनं पापेत्वा निष्फादेत्वा । हनुसज्जोपनन्ति कायविज्जत्तिवसेन पुब्बभागे हनुसज्जोपनं कत्वा । एवञ्चि वचीभेदकरणं । एवं इमेतिआदि यथावुत्तस्स अत्थस्स निगमनं ।

पदत्थं पुच्छति इतरसङ्खारेहि पदत्थतो विसेसं कथापेस्सामीति । कायनिस्सिताति एत्थ कायनिस्सितता च नेसं तब्भावभाविताय वेदितब्बा, न कायस्स निस्सयपच्चयतावसेनाति दस्सेन्तो “काये सति होन्ति, असति न होन्ती”ति आह । कायोति चेत्थ करजकायो दट्ठब्बो । चित्तनिस्सिताति चित्तं निस्साय तं निस्सयपच्चयभूतं लभित्वा उप्पन्ना ।

“समापज्जामी”ति पदस्स समीपे वुच्चमानं “समापज्जिस्स”न्ति पदं आसन्नानागतकालवाची एव भवितुं युत्तं, न इतरन्ति आह — “पदद्वयेन नेवसज्जानासज्जायतनसमापत्तिकालो कथितो”ति । तयिदं तस्स तथा वत्तब्बताय वुत्तं, न पन तस्स तथा चित्तपवत्तिसम्भवतो । समापन्नेपि एसेव नयो । पुरिमेहीति “समापज्जिस्सं समापज्जामी”ति द्वीहि पदेहि । पच्छिमेनाति “समापन्नो”ति पदेन ।

भावितं होति उप्पादितं होति निरोधसमापन्नत्थाय । अनुपुब्बसमापत्तिसमापज्जनसङ्खाताय निरोधभावनाय तं चित्तं भावितं होति । तेनाह “यं त”न्तिआदि । दुतियज्झानेयेवाति दुतियज्झानकखणे निरुज्झति । तत्थ अनुप्पज्जनतो अनुप्पादनतो हेट्ठा निरोधोति अधिप्पेतो । चतुन्नं अरूपकखन्धानं तज्जा परिकम्मसिद्धा या अप्पवत्ति, तत्थ “निरोधसमापत्तिसज्जा”ति, या नेसं तथा अप्पवत्ति । सा “अन्तोनिरोधे निरुज्झती”ति वुत्ता ।

“चित्तसङ्खारो निरुद्धो”ति वचनतो तदज्जेसं अनिरोधं इच्छन्तानं वादं दस्सेन्तो “चित्तसङ्खारो निरुद्धोति वचनतो”तिआदिं वत्वा तत्थ अतिप्पसङ्गदस्सनमुखेन तं वादं निसेधेतुं “ते वत्तब्बा”तिआदिमाह । अभिनिवेसं अकत्वाति यथागते ब्यज्जनमत्ते अभिनिवेसं अकत्वा । आचरियानं नयेति आचरियानं परम्परागते धम्मनये धम्मनेत्तियं ठत्वा ।

किरियमयपवत्तस्मिन्ति परित्तभूमककुसलाकुसलधम्मपबन्धे वत्तमाने । तस्मिञ्चि वत्तमाने कायिक-वाचसिक-किरियसम्पवत्ति होति, दस्सन-सवनादिवसेन आरम्मणग्गहणे पवत्तमानेति अत्थो । तेनाह — “बहिद्धारम्मणेसु पसादे घट्टेन्तेसू”ति । मक्खितानि वियाति पुञ्चितानि विय होन्ति घट्टनाय विबाधितत्ता । एतेनायं घट्टना पञ्चद्वारिकविज्जाणानं वेगसा उप्पज्जनाय न आरम्मणन्ति दस्सेति । तेनेवाह — “अन्तोनिरोधे पञ्च पसादा अतिविय विरोचन्ती”ति ।

ततो परं सचित्तको भविस्सामीति इदं अत्थतो आपन्नं गहेत्वा वुत्तं — “एत्तकं कालं अचित्तको भविस्सामी”ति एतेनेव तस्स अत्थस्स सिद्धत्ता । यं एवं भावितन्ति एत्थ विसुं चित्तस्स भावना नाम नत्थि, अद्धानपरिच्छेदं पन कत्वा निरोधसमापत्तत्थाय कातब्बपरिकम्मभावनाय एव तस्स सिज्जनतो ।

सा पनेसा निरोधकथा । द्वीहि बलेहीति समथविपस्सनाबलेहि । तयो च सङ्खारानन्ति तिण्णं कायवचीचित्तसङ्खारानं पटिप्पस्सद्धिया । सोळसहि जाणचरियाहीति अनिच्चानुपस्सनादीनं अट्टन्नं अनुपस्सनाजाणानं, अट्टन्नञ्च मग्गफलजाणानं वसेन इमाहि सोळसहि जाणप्पवत्तीहि । नवहि समाधिचरियाहीति अट्ट समापत्तियो अट्ट समाधिचरिया, तासं उपचारसमाधि समाधिभावसामञ्जेन एका समाधिचरियाति एवं नवहि समाधिचरियाहि । वसीभावतापञ्जाति वसीभावतासङ्घाता पञ्जा । सब्बाकारेन विसुद्धिमग्गे कथिता, ते ताव आकारा तिट्टन्तु, सरूपमत्तस्स पनस्स वत्तब्बन्ति आह — “को पनायं निरोधो नामा”ति । यदि खन्धानं अप्पवत्ति, अथ किमत्थमेतं ज्ञानसुखादिं विय समापज्जन्तीति आह “सङ्खारान”न्तिआदि ।

फलसमापत्तिचित्तन्ति अरहत्तं अनागामिफलचित्तं । “ततो परं भवङ्गसमये”ति वुत्तत्ता आह “किं पन...पे०... न समुट्ठापेती”ति । समुट्ठापेति रूपसमुप्पादकत्ता । इमस्साति निरोधं समापन्नभिक्खुनो । सा न समुट्ठापेतीति सा चतुत्थज्झानिका फलसमापत्ति न समुट्ठापेति अस्सासपस्सासे । फलसमापत्तिया चतुत्थज्झानिकभावो कथं निच्छितोति आह — “किं वा एतेना”तिआदि । वक्खमानाकारेनपि परिहारो होतीति । सन्तसमापत्तितोति निरोधसमापत्तिमेव सन्धाय वदति । अब्बोहारिका होन्ति अतिसुखुमसभावता, सज्जीवत्थेरस्स पुब्बे समापत्तिक्खणे अस्सासपस्सासा अब्बोहारिकभावं गच्छन्ति । तेन वुत्तं “भवङ्गसमयेनेवेतं कथित”न्ति ।

किरियमय ...पे०... उप्पज्जतीति कस्मा वुत्तं? ननु भवङ्गुप्पत्तिकालम्पि वितक्कविचारा उप्पज्जन्तेवाति? किञ्चापि उप्पज्जन्ति, वचीसङ्खारलक्खणप्पत्ता पन न होन्तीति इममत्थं दस्सेतुं “किं भवङ्ग”न्तिआदि वुत्तं ।

सुज्जतो फस्सोतिआदयो सगुणेनपि आरम्मणेनाति आरम्मणभूतमेतं । सुज्जता नाम फलसमापत्ति निच्चसुखअत्तसभावतो सुज्जत्ता । “सुज्जतो फस्सो”ति वुत्तं वुत्तनयेन सुज्जसभावत्ता । अनिमित्ता नाम फलसमापत्ति रागनिमित्तादीनं अभावतो । अप्पणिहिता नाम फलसमापत्ति रागपणिधिआदीनमभावतो । सेसं वुत्तनयमेव । तेनाह “अनिमित्तप्पणिहितेसुपि एसेव नयो”ति । रागनिमित्तादीनन्ति एत्थ आदि-सद्देन सङ्खारनिमित्तस्सपि सङ्गहो दट्टब्बो । यदग्गेन फलसमापत्तिसम्फस्सो सुज्जतो नाम, तदग्गेन फलसमापत्तिपि सुज्जता नाम, फस्ससीसेन पन देसना आगताति तथा वुत्तं । अनिमित्तप्पणिहितेसुपि एसेव नयो ।

आगमनं एत्थ, एतायाति वा आगमनिका, सा एव आगमनिया क-कारस्स य-कारं कत्वा । वुट्ठाति निमित्ततो मग्गस्स उप्पादनेन । अनिमित्ता नाम निच्चनिमित्तस्स उग्घाटनतो । एत्थ च वुट्ठानमेव पमाणं, न परिग्गहदस्सनानि । अप्पणिहिता नाम सुखपणिधिया पटिपक्खतो । सुज्जता नाम अत्तदिट्ठिया उजुपटिपक्खत्ता सत्तसुज्जताय सुदिट्ठत्ता ।

मग्गो अनिमित्तो नाम विपस्सनागमनतो । फलं अनिमित्तं नाम मग्गागमनतो । विकप्पो आपज्जेय्य आगमनस्स ववत्थानस्स अभावेन, विपस्सनाय अनिमित्तादिनामलाभो अववत्थितोति अधिप्पायो । तेन वुत्तं “तस्मा”तिआदि । यस्मा पन सा मग्गवुट्ठानकाले एवरूपापि होतीति तस्स वसेन मग्गफलानं विय फस्सस्सपि पवत्तिरूपत्ता यथावुत्तो विकप्पो अनवसरोति दट्ठब्बं । तयो फस्सा फुसन्तीति पुग्गलभेदवसेन वुत्तं । न हि एकंयेव पुग्गलं एतस्मिं खणे तयो फस्सा फुसन्ति । “तिविधो फस्सो फुसती”ति वा भवितब्बं । यस्मा पन “निरोधफलसमापत्तिया वुट्ठितस्सा”तिआदि यस्स यथावुत्ता तयो एव फस्सा सम्भवन्ति, तस्स अनवसेसग्गहणवसेनेव वुत्तं “तयो फस्सा फुसन्ती”ति ।

निब्बानं विवेको नाम सब्बसङ्खारविवित्तभावतो । तस्मिं विवेके एकन्तेनेव निन्नपोणत्ता एव हि ते पटिप्पस्सद्भस्सुवका उत्तमपुरिसा चतुन्नं खन्धानं अप्पवत्तिं अनवसेसग्गहणलक्खणं निरोधसमापत्तिं समापज्जन्तीति ।

दुतियकामभूसुत्तवण्णना निड्ढिता ।

७. गोदत्तसुत्तवण्णना

३४९. नेसन्ति अप्पमाणचेतोविमुत्ति-आकिञ्चञ्चचेतोविमुत्तिसञ्जितानं ज्ञानानं । अत्थोपि नानाति आनेत्वा योजना । फरणअप्पमाणताय “अप्पमाणा चेतोविमुत्ती”ति लद्धनामं ब्रह्मविहारज्झानन्ति आह “भूमन्तरतो”तिआदि । आकिञ्चञ्जा चेतोविमुत्तीति आकिञ्चञ्जायतनज्झानन्ति आह “भूमन्तरतो”तिआदि । विपस्सनाति अनिच्चानुपस्सना, सब्बापि वा । पमाणकरणो नाम यस्स सयं उप्पज्जति, तस्स गुणाभावदस्सनवसेन पमाणकरणतो ।

फरणअप्पमाणतायाति फरणवसेन अप्पमाणगोचरताय । निब्बानमि अप्पमाणमेव पमाणगोचरानं किलेसानं आरम्मणभावस्सपि अनागमनतो । खलन्ति खले पसारितसालिसीसादिभण्डं । किञ्चेहीति मद्दस्सु । तेनाह “मद्दनट्ठो”ति । आरम्मणभूतं, पलिबुद्धकं वा नत्थि एतस्स किञ्चनन्ति अकिञ्चनं, अकिञ्चनमेव आकिञ्चञ्जं ।

रूपनिमित्तस्साति कसिणरूपनिमित्तस्स । न गहिताति सरूपतो न गहिता, अत्थतो पन गहिता एव । तेनाह — “सा सुज्जा रागेनातिआदिवचनतो सब्बत्थ अनुपवित्थावा”ति ।

नानाति सद्ववसेन । एकत्थाति आरम्मणवसेन आरम्मणभावेन एकसभावा । तेनाह “अप्पमाणं... पे०... एकत्था”ति । आरम्मणवसेनाति आरम्मणस्स वसेन । चत्तारो हि मग्गा, चत्तारि फलानि आरम्मणवसेन निब्बानपविट्ठताय एकत्था एकारम्मणा । अज्जस्मिं पन ठानेति इदं विसुं विसुं गहेत्वा वुत्तं अप्पमाणादि परियायवुत्तं, निब्बानं आरब्ध पवत्तनतो । तस्मा “अज्जस्मि”न्ति इदं तेन तेन परियायेन तत्थ तत्थ आगतभावं सन्धाय वुत्तं ।

गोदत्तसुत्तवण्णना निड्ढिता ।

८. निगण्ठनाटपुत्तसुत्तवण्णना

३५०. आगतागमोति वाचुग्गतपरियत्तिधम्मो । विज्जातसासनोति पटिविद्धसत्थुसासनो । तेनाह “अनागामी”तिआदि । नग्गभोग्गन्ति अवसनभावेन नग्गं, कुटिलज्झासयताय भोग्गं, ततो एव निस्सिरिकं । नग्गताय हि सो रूपेन निस्सिरिको, भोग्गताय चित्तेन । भगवतो सद्धायाति भगवति सद्धाय । तस्मिं सद्वहना ओकप्पना तस्स सद्धातिपि

वत्तब्बतं लभति । **गच्छामीति** आगच्छामि, बुज्झामीति अत्थो । एतं निगण्ठेन पुच्छितमत्थमाह ।

कायं उन्नामेत्वाति कायं अब्भुन्नामेत्वा । **कुच्छिं नीहरित्वा**ति पिड्डिया निन्नमनेन कुच्छिं पुरतो नीहरित्वा । **गीवं** पसारणवसेन **पग्गह्** पग्गहेत्वा **सब्बं दिसं पेक्खमानो** । सब्बमिदं निगण्ठस्स पहट्ठाकारदस्सनत्थं “इदानीं समणस्स गोतमस्स उपरि वादं आरोपेतुं लब्भती”ति । तेनाह “**वातं वा सो**”तिआदि । **सकारणा**ति युत्तिसहिता । **पज्जमग्गो**ति पज्जसङ्घातो वीमंसा, एवं भवितव्वन्ति चित्तेनेव परिवीमंसा पज्जा । **एको उद्देसो**ति एकं उद्दिसनं अत्थस्स संखित्तवचनं । **वेय्याकरणन्ति** निद्दिसनं अत्थस्स विचारेत्वा कथनं । **एवन्ति** इमिना नयेन । **सब्बत्था**ति सब्बेसु पज्हुद्देसवेय्याकरणेसु अत्थो वित्थारतो वेदितव्वो ।

निगण्ठनाटपुत्तसुत्तवण्णना निड्डिता ।

९. अचेलकस्सपसुत्तवण्णना

३५१. अलं समत्थो अरियभावायाति **अलमरियो** । जेय्यजाननट्टेन जाणमेव पच्चक्खतो दस्सनट्टेन जाणदस्सनं, सोयेव अतिसयट्टेन **जाणदस्सनविसेसो** । पावळा वुच्चति आनिसदपदेसो, तं पावळं रजोहरणत्थं निप्फोटीयति एतायाति **पावळनिप्फोटना**, मोरपिञ्छवत्ति ।

अचेलकस्सपसुत्तवण्णना निड्डिता ।

१०. गिलानदस्सनसुत्तवण्णना

३५२. मत्तराजा नाम एको भुम्मदेवो भूताधिपति सुरापोतलरुक्खनिवासी । तेन वुत्तं “**मत्तराजकाले**”ति । “**ओसधितिणवनप्पतीसू**”ति वत्त्वा ते यथाक्कमं दस्सेन्तो “**हरीतका... पे०... रुक्खेसु चा**”ति आह । **पत्थनावसेन** चित्तं ठपेहि । **समिज्झिस्सतीति** यथाधिप्पायं समिज्झिस्सति । तेन हीति यस्मा तं देवापि आसन्नमरणं मज्जन्ति, तस्मा सा वरमेव भविस्सति, तं तुम्हाकं दीघरत्तं हिताय सुखाय भविस्सतीति अधिप्पायो ।

गिलानदस्सनसुत्तवण्णना निड्डिता ।

चित्तसंयुत्तवण्णना निड्डिता ।

८. गामणिसंयुत्तं

१. चण्डसुत्तवण्णना

३५३. “येन मिधेकच्चो चण्डो चण्डोत्वेव सङ्गं गच्छती”ति एवं पज्हुपुच्छनेन धम्मसङ्गाहकत्थेरेहि **चण्डोति** गहितनामो । **पाकटं करोतीति** दस्सेति अत्तनो चण्डभावं ।

चण्डसुत्तवण्णना निड्डिता ।

२. तालपुटसुत्तवण्णना

३५४. वालोति वुच्चति तालो, तस्स तालपुटं नाम । यथा आमलकीफलसमानकं, सो पन तालसदिसमुखवण्णत्ता तालपुटोति एवंनामको । तेनाह “तस्स किरा”तिआदि । अभिनीहारसम्पन्नो अनेकेसु कप्पेसु सम्भतसावकबोधिसम्भारो । तथा हेस असीतिया महासावकेसु अब्भन्तरो जातो । सहस्सं देन्ति नच्चं पस्सितुकामा । समज्जवेसन्ति नेपच्चवेसं । कीळं कत्वाति नच्चकीळितं कीळित्वा, नच्चित्वाति अत्थो ।

पुब्बे तथापवत्तवुत्तन्तदस्सने सच्चेन, तब्बिपरियाये अलिकेन । रागपच्चयाति रागुप्पत्तिया कारणभूता । मुखतो... पे०... दस्सनादयोति आदि-सद्देन मुखतो अग्गिजालनिकखमदस्सनादिके सङ्गणहाति । अज्जे च... पे०... अभिनयाति कामस्सादसंयुत्तानं सिङ्गारहस्सअब्भुतरसानज्जेव “अज्जे चा”ति वुत्तसन्तबीभच्छरसानज्ज दस्सनका अभिनया । दोसपच्चयाति दोसुप्पत्तिया कारणभूता । हत्थपादच्छेदादीति आदि-सद्देन सङ्गहितानं रुद्धवीरभयानकरसानं दस्सनका अभिनया । मोहपच्चयाति मोहुप्पत्तिया कारणभूता । एवमादयोति आदि-सद्देन सङ्गहितानं करुणासन्तभयानकरसानं दस्सनका अभिनया । ते हि रसे सन्धाय पाळियं “ये धम्मा रजनीया, ये धम्मा दोसनीया, ये धम्मा मोहनीया”ति च वुत्तं ।

नटवेसं गहेत्वाव पच्चन्ति कम्मसरिक्खविपाकवसेन । तं सन्धायति तं यथावुत्तं निरये पच्चनं सन्धाय । एतं “पहासो नाम निरयो, तत्थ उपपज्जती”ति वुत्तं । यथा लोके अत्थविसेसवसेन सकम्मकानिपि पदानि अकम्मकानि भवन्ति “विमुच्चति पुरिसो”ति, एवं इध अत्थविसेसवसेन अकम्मकं सकम्मकं कत्वा वुत्तं — “नाहं, भन्ते, एतं रोदामी”ति । को पन सो अत्थविसेसो? असहनं अक्खमनं, तस्मा न रोदामि न सहामि, न अक्खमामीति अत्थो । रोदनकारणज्झि असहन्तो तेन अभिभूतो रोदति । तमेवस्स सकम्मकभावस्स कारणभूतं अत्थविसेसं “न अस्सुविमोचनमत्तेना”ति वुत्तं । मतं वा, अम्म, रोदन्तीति एत्थापि मतं रोदन्ति, तस्स मरणं न सहन्ति, नक्खमन्तीति पाकटोयमत्थोति ।

तालपुटसुत्तवण्णना निड्डिता ।

३-५. योधाजीवसुत्तादिवण्णना

३५५-३५७. युज्झनं योधो, सो आजीवो एतस्साति योधाजीवो । तेनाह — “युद्धेन जीविकं कप्पनको”ति, उस्साहं वायामं करोतीति युज्झनवसेन उस्साहं वायामं करोति । परियापादेन्तीति मरणपरियन्तिकं आपदं पापेन्ति । तेनाह “मरणं पटिपज्जापेन्ती”ति । दुट्ठु ठपितन्ति दुट्ठाकारेण अत्तनो परेसज्ज अत्थावहभावं न गतं पटिपन्नं । परेहि सङ्गामे जिता हता एत्थ जायन्तीति परजितो नाम निरयो । असिधनुगदायसङ्कुचकानि पज्जावुधानि । तं सन्धायति तं योधाजीवं पुग्गलं सन्धाय । एतं “यो सो”तिआदि वुत्तं । चतुत्थपज्जमेसूति हत्थारोहअस्सारोहसुत्तेसु । एसेव नयोति एसो ततिये वुत्तो एव अत्थतो विसेसाभावतो ।

योधाजीवसुत्तादिवण्णना निड्डिता ।

६. असिबन्धकपुत्तसुत्तवण्णना

३५८. पच्छाभूमिवासिनोति अपरदेसवासिनो । उदकसुद्धिकभावजाननत्थायाति अत्तनो उदकसुद्धिकभावं जाननत्थज्जेव लोकस्स च उदकेन सुद्धि होतीति इमस्स अत्थस्स जाननत्थज्ज । उपरि यापेन्तीति उपरि ब्रह्मलोकं

यापेन्ति । सम्मा जापेन्तीति सम्मा उजुकंयेव सगं लोकं गमेन्ति । तेनाह — “सगं नाम ओक्कामेन्ती”ति, अवक्कामेन्ति ओगाहापेन्तीति अत्थो । अनुपरिगच्छेय्याति अनुपरितो गच्छेय्य ।

असिबन्धकपुत्तसुत्तवण्णना निट्ठिता ।

७. खेत्तूपमसुत्तवण्णना

३५९. थद्धन्ति कथिनं लूखं । ऊसरन्ति ऊसजातं । चतूहिपि ओघेहि अनभिभवनीयताय अहं दीपो । सब्बपरिस्सयेहि अनभिभवनीयताय अहं लेणो । सब्बदुक्खपरित्तासनतो तायनट्ठेन अहं ताणं । सब्बभयहिंसनतो अहं सरणन्ति योजेतब्बं ।

उदकमणिकोति महन्तं उदकभाजनं । बहि विस्सन्दनवसेन उदकं न हरतीति अहारी, परितो न पघरतीति अपरिहारी । सक्कच्चमेव देसेन्ति सद्धम्मगारवस्स सब्बसत्तेसु महाकरुणाय च बुद्धानं समानरसत्ता । चतस्सो पन परिसा सत्थुगारवेन अत्तनो च सद्धासम्पन्नताय सद्दहित्वा ओकप्पेत्वा सुणन्ति, तस्मा ता देसनाफलेन युज्जन्ति । किच्चसिद्धिया सत्थु देसना तत्थ सक्कच्चदेसना नाम जाता ।

खेत्तूपमसुत्तवण्णना निट्ठिता ।

८. सद्धधमसुत्तवण्णना

३६०. “यो कोचि पुरिसो पाणातिपाती मुसावादी, सब्बो सो आपायिको”ति वत्वा पुन “यंबहुलं यंबहुलं करोति, तेन दुग्गतिं गच्छती”ति वदन्तो अत्तनाव अत्तनो वादं भिन्दति । एवं सन्तेति यदि बहुसो कतेन पापकम्मेन आपायिको, “यो कोचि पाणमतिपातेती”तिआदिवचनं मिच्छाति । चत्तारि पदानीति “यो कोचि पाणमतिपातेती”तिआदिना नयेन वुत्ता चत्तारो अत्थकोट्टासा । दिट्ठिया पच्चया होन्ति “अत्थि खो पन मया”तिआदिना अयोनिस्सो उम्मुज्जन्तस्स । बलसम्पन्नोति समत्थो । सद्धधमकोति सद्धस्स धमनकिच्चे छेको । अदुक्खेनाति सुखेन । उपचारोपि अप्पनापि वट्ठति उभिन्नं सामञ्जवचनभावतो । अप्पमाणकतभावो लब्भतेव । तथा हि तं किलेसानं विक्खम्भनसमत्थताय दीघसन्तानताय विपुलफलताय च “महग्गत”न्ति वुच्चति ।

न ओहीयतीति यस्मिं सन्ताने कामावचरकम्मं, महग्गतकम्मञ्च कतूपचितं विपाकदाने लद्धावसरं हुत्वा ठितं, तेसु कामावचरकम्मं इतरं नीहरित्वा सयं तत्थ ओहीयित्वा अत्तनो विपाकं दातुं न सक्कोति, महग्गतकम्ममेव पन इतरं पटिबाहित्वा अत्तनो विपाकं दातुं सक्कोति गरुभावतो । तेनाह “तं कामावचरकम्म”न्तिआदि । किलेसवसेनाति पापकम्मस्स मूलभूतकिलेसवसेन । पाणातिपातादयो हि दोसमोहलोभादिमूलकिलेससमुद्धाना । किलेसवसेनाति वा कम्मकिलेसवसेन । वुत्तज्हेतं — “पाणातिपातो खो, गहपतिपुत्त, कम्मकिलेसो”तिआदि (दी० नि० ३.२४५) । यथानुसन्धिनाव गतन्ति यथानुसन्धिसङ्घातानुसन्धिना ओसानं गतं संकिलेससम्मुखेन उट्ठिताय वोदानधम्मवसेन निट्ठापितत्ता ।

सद्धधमसुत्तवण्णना निट्ठिता ।

९. कुलसुत्तवण्णना

३६१. एवं पवत्तईहितिकाति एवं द्विधा पवत्तईहितिका । **द्वीहितिका** दुक्करजीविकपयोगा । सलाकमत्तं वुत्तं एत्थाति **सलाका वुत्ता**, पुरिमपदे उत्तरपदलोपो । **उभतोकोटिकन्ति** यदि “कुलानुदयं न वण्णेमी”ति वदति, “भूता निक्करुणा समण तुम्हे”ति वादं आरोपेहि । अथ सब्बदापि “कुलानुदयं वण्णेमी”ति वदति । एवं सन्ते “कस्मा एवं दुब्भिकखे काले महतिया परिसाय परिवुतो जनपदचारिकं चरन्ता कुलूपच्छेदाय पटिपज्जथा”ति एवं उभतोकोटिकं वादं आरोपेहीति गामणिं उय्योजेसि ।

द्वे अन्तेति उभो कोटियो । **बहि नीहरितुन्ति** न वण्णेमि वण्णेमीति द्वे अन्ते मोचेन्तो तं पुच्छितमत्थं **बहि नीहरति** नाम । तत्थ दोसं दत्त्वा चोदेन्तो तं अपुच्छं करोन्तो गिलित्वा विय अन्तो **पवेसेति** नाम ।

इतो सो गामणीतिआदि अत्तनो भिक्खूनां अज्जेसज्ज अत्थकामानं भिक्खप्पदानेन अनिट्ठप्पत्तिअभावदस्सनत्थं आरब्धं । **दानेन सम्भूतानी**ति दानमयेन पुज्जकरियवत्थुना सम्मदेव भूतिं वड्ढुं पत्तानि । सच्चेन अरियवोहारेण सम्मदेव भूतानि उप्पन्नानि **सच्चसम्भूतानी**ति आह “**सच्चं नाम सच्चवादिता**”ति । **सेससीलन्ति** अट्ठविधअरियवोहारतो अज्जसीलं । **निहितन्ति** तस्मिं कुले पुब्बपुरिसेहि निधानभावेन निहितं । **दुप्पयुत्ता**ति कसिवाणिज्जादिवसेन दुट्ठु पयुत्ता कम्मन्ता । **विपज्जन्ती**ति नस्सन्ति । **कुलङ्गारो**ति कुलस्स अङ्गारसदिसो विनासकपुग्गलो । **अनिच्चता**ति मरणं । तस्मिं कुले पधानपुरिसानं भोगानं वा सब्बसो विनासो । तेनाह “**हुत्वा अभावो**”तिआदि ।

कुलसुत्तवण्णना निट्ठिता ।

१०. मणिचूलकसुत्तवण्णना

३६२. तं परिसन्ति तं राजन्तेपुरे निसिन्नं राजपरिसं । **नयग्गाहे**ति कुतोचिपि असुत्त्वा केवलं अत्तनो एव मतिया नयग्गहणे ठत्त्वा ।

कारेतुं वट्ठति सति सम्भवे पटिसङ्खारस्स, सेनासनविनासो न अज्झुपेक्खितब्बोति अधिप्पायो । अत्तनो एत्थ किच्चावसाने यं गिहीनयेव सन्तकं तावकालिकं, तं गिहिविकतन्ति आह “**गिहिविकतं कत्त्वा**”ति । **न वदामि** पब्बज्जितासारुप्पतो ।

मणिचूलकसुत्तवण्णना निट्ठिता ।

११. भद्रकसुत्तवण्णना

३६३. एवंनामकेति मल्ला नाम जानपदिनो राजकुमारा, नेसं निवासताय “मल्ला”इच्चेव बहुवचनवसेन लद्धनामत्ता एवंनामके जनपदे । नत्थि एतस्स पत्तिया कालन्तरसज्जितो कालोति **अकालो**, सो एव **अकालिको** । तेनाह — “**कालं अनतिक्कमित्त्वा पत्तेना**”ति । सो पन “यंकिज्जि दुक्खं उप्पज्जमानं उप्पज्जति, सब्बं तं छन्दमूलक”न्ति एवं वुत्तो दुक्खस्स छन्दमूलभावो, एवं छन्दमूलकस्स दुक्खस्स कथितत्ता “**इमस्मिं सुत्ते वट्ठदुक्खं कथित**”न्ति वुत्तं ।

भद्रकसुत्तवण्णना निट्ठिता ।

१२. रासियसुत्तवण्णना

३६४. रासिं कत्वा मारपासवसेन, तत्रापि अन्तरभेदेन विभजित्वा पुच्छितब्बपञ्हे एकतो रासिं कत्वा । तपनं अत्तपरितापनं तपो, सो एतस्स अत्थीति तपस्सी, तं तपस्सिं । सो पन तं तपं निस्साय ठितो नाम होतीति वुत्तं “तपनिस्सितक”न्ति । सो पन अनेकाकारभेदेन लूखं फरुसं जीवनसीलत्ता लूखजीवी नाम । तेनाह “लूखजीविक”न्ति । मज्झिमाय पटिपत्तिया उप्पथभावेन अवनिया गन्धब्बाति अन्ता, ततो एव लामकत्ता अन्ता । लामकम्पि “अन्तो”ति वुच्चति “अन्तमिदं, भिक्खवे, जीविकानं (इतिवु० ९१; सं० नि० ३.८०), एको अन्तो”ति एवमादीसु (सं० नि० २.१५; ३.९०) । अट्ठकथायं पन अज्जमज्जआधारभावं उरीकत्वा “कोट्टासा”ति वुत्तं । हीनो गामोति पाळि । गाम-सद्दो हीनपरियायोति अधिप्पायेनाह “गाम्मो”ति । गामे भवोति गाम्मो । गाम-सद्दो चेत्य गामवासिविसयो “गामो आगतो”तिआदीसु विय । अट्ठकथायं पन “गामवासीनं धम्मो”ति वुत्तं, तेसं चारित्तन्ति अत्थो । अत्त-सद्दो इध सरीरपरियायो “अत्तन्तपो”तिआदीसु वियाति आह “सरीरदुक्खकरणन्ति अत्थो”ति ।

एत्थाति एतस्मिं तपनिस्सितगरहितब्बपदे कस्मा अन्तद्वयमज्झिमपटिपदागहणं? अत्तकिलमथानुयोगो ताव गहत्तु इदमत्थितायाति अधिप्पायो । कामभोगीतपनिस्सितकनिज्जरवत्थूनं दस्सने यथाधिप्पेतस्स अत्थस्स विभजित्वा कथनं सम्भवतीति ते दस्सेत्वा अधिप्पेतत्थो कथितो ।

तमत्थन्ति यो “कामभोगीतपनिस्सितकेसु गरहितब्बेयव गरहति, पसंसितब्बेयव च पसंसती”ति वुत्तो अत्थो, तमत्थं पकासेन्तो । साहसिककम्मेनाति अयुत्तेन कम्मेन । धम्मेन च अधम्मेन चाति धम्मिकेन अधम्मिकेन च । अयोनिस्सो पवत्तं बाहिरकं सन्धाय चोदको “कथ”न्तिआदिमाह । इतरो नयिदं तादिसं अत्तपरितापनं अधिप्पेतं, अथ खो योनिस्सो पवत्तं सासनिकमेवाति दस्सेन्तो “चतुरङ्गवीरियवसेन चा”ति आह । तत्थ “कामं तचो च न्हारु च अट्ठि च अवसिस्सतू”तिआदिना (म० नि० २.१८४; सं० नि० २.२२.२३७; अ० नि० २.५) नयेन वुत्ता सरीरेनिरपेक्खविपस्सनाय उस्सुक्कापनवसेन पवत्ता वीरियभावना “चतुरङ्गवीरियवसेना”ति वुत्ता । तथा अब्भोकासिकनेसज्जिकतपादिनिस्सिताव किलेसनिम्मथनयोग्या वीरियभावना “धुतङ्गवसेन चा”ति वुत्ताति । अरियमग्गेन निस्सेसकिलेसानं पजहना निज्जरा । सा च अत्तपच्चक्खताय सन्दिट्ठिका तिण्णं मूलकिलेसानं पजहनेन “तिस्सो”ति च वुत्ता । तेनाह “एकोपी”तिआदि ।

रासियसुत्तवण्णना निट्ठिता ।

१३. पाटलियसुत्तवण्णना

३६५. “मायज्चाहं पजानामी”ति वचनं कामं तेसं मायावीभावदस्सनपरं, भगवतो पन मायासाठेय्यादिकस्स सब्बस्स पापधम्मस्स बोधिमूले एव सेतुघातो, तस्मा सब्बसो पहीनमायो, सब्बज्जुताय मायं अज्जे च जेय्ये सब्बसो जानाति । तेन वुत्तं “मायज्चाहं, गामणि, पजानामी”तिआदि । मायज्ज पजानामीति न केवलमहं मायं एव जानामि, अथ खो अज्जम्पि इदञ्चिदज्ज जानामीति ।

इत्थिकामेहीति इत्थीहि चेव तदज्जकामेहि च । एकस्मिं ठानेति एकस्मिं पदेसे । एकेकस्सेव आगन्तुकस्स गहट्ठस्स वा पब्बजितस्स वा । सत्तिअनुरूपेनाति विभवसत्तिअनुरूपेन । बलानुरूपेनाति परिवारबलानुरूपेन । सत्तिअनुरूपेनाति वा सद्भासत्तिअनुरूपेन । बलानुरूपेनाति विभवबलानुरूपेन । धम्मेसु समाधि दसकुसलधम्मेसु समाधानं ।

अगगहितचित्तता परियुट्टुकारिता । तेन लोकियसीलविसुद्धिं दिट्ठिविसुद्धिं च वुत्ता । तथा चाह — “को चादि कुसलानं धम्मानं, सीलञ्च सुविसुद्धं दिट्ठिं च उजुका”ति (सं० नि० ५.३६९) । तत्थ पतिट्ठितस्स उपरि कत्तब्बं दस्सेतुं “**धम्मसमाधिस्मिं ठितो**”तिआदि वुत्तं । अयं पटिपदाति तस्स कम्मफलवादिनो सत्थु वचनं सब्बेसञ्च अयं मय्हं सीलसंवरब्रह्मविहारभावनासङ्घातापटिपदा अनपराधकताय एव संवत्तति । **जयग्गाहो**ति उभयथापि मय्हं काचि जानि नत्थि ।

पञ्च धम्मा धम्मसमाधि नाम, विपस्सनामगगफलधम्ममत्तं वा । ततियविकप्पे सीलादिविसुद्धिया सद्धिं ब्रह्मविहारा यथावुत्ततिविधधम्मावहत्ता **एव धम्मसमाधि नाम** । **पूरेन्तस्स उप्पन्ना चित्तेकग्गताति** वुत्तखणिकचित्तेकग्गता । सापि चित्तस्स समाधानतो “चित्तसमाधी”ति वुत्ता, तस्स पटिपक्खं विक्खम्भन्ती समुच्छिन्दन्ती च हुत्वा पवत्ता यथावुत्तसमाधि एव विसेसेन **चित्तसमाधि नाम** ।

पाटलियसुत्तवण्णना निट्ठिता ।

गामणिसंयुत्तवण्णना निट्ठिता ।

९. असङ्खतसंयुत्तं

१. पठमवग्गो

१-११. कायगतासतिसुत्तादिवण्णना

३६६-३७६. असङ्खतन्ति न सङ्खतं हेतुपच्चयेति । तेनाह “अकत”न्ति । हितं एसन्तेनाति मेत्तायन्तेन । अनुकम्पमानेनाति करुणायन्तेन । उपादायाति आदियित्वाति अयमत्थोतिआह “चित्तेन परिग्गहेत्वा”ति । अविपरीतधम्मदेसनाति अविपरीतधम्मस्स देसना, पटिपत्तिम्पि सावका विय गरुको भगवा । **दायज्जं** अत्तनो अधिट्ठितं निर्य्यातेति ।

भिकखासम्पत्तिकालादीनं सत्तन्नं सप्पायानं सम्पत्तिया लब्धनकाले । विपत्तिकाले पन एत्थ वुत्तविपरियायेन अत्थो वेदितब्बो । **भारियन्ति** दुक्खबहुलताय दारुणं । **अम्हाकं सन्निका** लद्धब्बा । **तुम्हाकं अनुसासनीति** तुम्हाकं दातब्बा अनुसासनी ।

कायगतासतिसुत्तादिवण्णना निट्ठिता ।

२. दुतियवग्गो

२३-३३. असङ्खतसुत्तादिवण्णना

३७७-४०९. तत्थ च नत्थि एत्थ तण्हासङ्घातं नतं, नत्थि एतस्मिं वा अधिगते पुग्गलभावोति **अनतं** । **अनासवन्ति** एत्थापि एसेव नयो । सच्चधम्मताय **सच्चं** । वट्टदुक्खतो पारमेतीति **पारं** । **सण्हट्ठेनाति** सुखुमट्ठेन निपुणं । ततो एव

दुदसताय । अजज्जरं निच्चसभावत्ता । नत्थि एतस्स निदस्सनन्ति वा अनिदस्सनं । एतस्मिं अधिगते नत्थि संसारे । पपज्जन्ति वा निप्पपज्जं ।

एतस्मिं अधिगते पुग्गलस्स मरणं नत्थीति वा अमतं । अतप्पकट्टेन वा पणीतं । सुखहेतुताय वा सिवं । तण्हा खीयन्ति एत्थाति तण्हक्खयं ।

अज्जस्स तादिसस्स अभावतो विम्हापनीयताय अभूतमेवाति । कुतोचि पच्चयतो अनिब्बत्तमेव हुत्वा भूतं विज्जमानं । तेनाह “अजातं हुत्वा अत्थी”ति । नत्थि एत्थ दुक्खन्ति निदुक्खं, तस्स भावो निदुक्खत्तं । तस्मा अनीतिकं ईतिरहितं । वानं वुच्चति तण्हा, तदभावेन निब्बानं । ब्याबज्झं वुच्चति दुक्खं, तदभावेन अब्याबज्झं । परमत्थतो सच्चतो सुद्धिभावेन । कामा एव पुथुज्जनेहि अल्लीयितब्बतो आलया । एस नयो सेसेसुपि । पतिट्टेनाति पतिट्टाभावेन वट्टदुक्खतो मुच्चितुकामानं दीपसदिसं ओघेहि अनज्जोत्थरणीयत्ता । अल्लीयितब्बयुत्तट्टेनाति अल्लीयितुं अरहभावतो । तायनट्टेनाति सपरतायनट्टेन । भयसरणट्टेनाति भयस्स हिंसनट्टेन । सेट्टं उत्तमं । गतीति गन्धब्बट्टानं ।

असङ्खत्तसुत्तादिवण्णना निट्ठिता ।

असङ्खत्तसंयुत्तवण्णना निट्ठिता ।

१०. अब्याकतसंयुत्तं

१. खेमासुत्तवण्णना

४१०. बिम्बिसारस्स उपासिकाति बिम्बिसारस्स ओरोधभूता उपासिका । पण्डिच्चं सिक्खितभावेन । वेय्यत्तिं विसारदभावेन । विसारदा नाम तिहेतुकपटिसन्धिसिद्धसाभाविकपज्जा, ताय समन्नागता ।

अच्छिद्वकगणनाय कुसलोति नवन्तगणनाय कुसलो । अङ्गुलिमुद्दाय गणनाय कुसलोति अङ्गुलिकाय एव गणनाय कुसलो सेय्यथापि पादसिका । पिण्डगणनायाति सङ्कलनपटुप्पन्नकारिनो पिण्डवसेन गणना । तथागतोति खीणासवो, तथागतं सन्धाय पुच्छतीति खीणासवोति चस्स अरहत्तफलवसिभावितखन्धे उपादाय अयं पज्जन्ति होति । तेसु खन्धेसु सति खीणासवा सत्तसङ्घाता होन्तीति वोहारेन पज्जपेतुं सक्का भवेय्य, असन्तेसु न सक्का, तस्मा परं मरणाति वुत्तत्ता तेसं अभावा “अब्याकतमेत”न्ति वुत्तं । यदि एवं तेसं अभावतो “न होति तथागतो परं मरणा”ति पुट्ठाया “आमा”ति पटिजानितब्बा सिया, तं पन सत्तसङ्घातस्स पुच्छितत्ता न पटिज्जातन्ति दट्टब्बं । येन रूपेनाति सत्ततथागते वुत्तरूपं सब्बज्जुतथागते पटिक्खितपितुं “तं रूप”न्तिआदि वुत्तं । यं उपादायाति यं खन्धपज्जकं उपादाय । तदभावेनाति तस्स खन्धपज्जकस्स अभावेन । तस्सा पज्जत्तियाति सत्तपज्जत्तिया अभावं । निरुद्धं न निदस्सेति ।

खेमाय थेरिया वुत्तं पठमं सुत्तं भगवतो सेट्ठत्थदीपनतो अगगपदावचरंव होतीति वुत्तं “अगगपदस्मि”न्ति ।

खेमासुत्तवण्णना निट्ठिता ।

२. अनुराधसुत्तवण्णना

४११. इध सळायतनवग्गे सङ्गायनवसेन सङ्गीतिकारेहि वुत्तं ।

३-८. पठमसारिपुत्तकोट्टिकसुत्तादिवण्णना

४१२-४१७. रूपमत्तन्ति एत्थ मत्त-सद्दो विसेसनिवत्तिअत्थो । को पन सो विसेसोति? यो बाहिरपरिकप्पितो इध तथागतोति वुच्चमानो अत्ता । अनुपलब्धियसभावोति अनुपलब्धियत्ता ।

पठमसारिपुत्तकोट्टिकसुत्तादिवण्णना निड्डिता ।

९. कुतूहलसालासुत्तवण्णना

४१८. नानाविधन्ति तंतंदिट्ठिवादपटिसंयुत्तं अज्जम्पि वा नानाविधं तिरच्छानकथं । बहूनां कुतूहलुप्पत्तिट्ठानतोति योजना । याव आभस्सरब्रह्मलोका गच्छतीति अग्निना कप्पवुट्ठानकाले गच्छति, तं सन्धाय वुत्तं । इमञ्च कायन्ति इमं रूपकायं । चुतिचित्तेन निक्खिपतीति चुतिचित्तेन भिज्जमानेन निक्खिपति । चुतिचित्तस्स हि ओरं सत्तरसमस्स चित्तस्स उप्पादक्खणे उप्पन्नं कम्मजरूपं चुतिचित्तेन सद्धिं निरुज्झति, ततो परं कम्मजरूपं न उप्पज्जति । यदि उप्पज्जेय्य, मरणं न सिया, चुतिचित्तं रूपं न समुट्ठापेति, आहारजस्स च असम्भवो एव, उतुजं पन वत्ततेव । यस्मा पटिसन्धिक्खणे सत्तो अज्जतरणाय उपपज्जति नाम, चुतिक्खणे पटिसन्धिचित्तं अलद्धं अज्जतरणाय, तस्मा वुत्तं “चुतिक्खणे...पे०... होती”ति ।

कुतूहलसालासुत्तवण्णना निड्डिता ।

१०. आनन्दसुत्तवण्णना

४१९. तेसं लद्धियाति तेसं सस्सतवादानं लद्धिया सद्धिं एतं “अत्थत्ता”ति वचनं एकं अभविस्स । ततो एव अनुलोमं तं नाभविस्स जाणस्साति असारं एतन्ति अधिप्पायो । अपि नु मेतस्साति मे एतस्स अनत्ताति विपस्सनाजाणस्स अनुलोमं अपि नु अभविस्स, विलोमकमेव तस्स सियाति अत्थो ।

आनन्दसुत्तवण्णना निड्डिता ।

११. सभियकच्चानसुत्तवण्णना

४२०. यस्सपंस्साति पाठस्स अयं पिण्डत्थो “आवुसो”तिआदि । तत्थायं सम्बन्धो — आवुसो, यस्सपि पुगलस्स तीणि वस्सानि वुट्ठो, एत्तकेन कालेन “हेतुम्हि सति रूपीतिआदिपञ्चापना होति, असति न होती”ति एत्तकं ब्याकरणं भवेय्य, तस्स पुगलस्स एत्तकमेव बहु, को पन वादो अतिक्कन्ते! इतो अतिक्कन्ते धम्मदेसनानये वादोयेव वत्तब्बमेव नत्थीति थेरस्स पज्जब्याकरणं सुत्वा परिब्बाजको पीतिसोमनस्सं पवेदेसि ।

सभियकच्चानसुत्तवण्णना निड्डिता ।

अब्याकतसंयुत्तवण्णना निड्डिता ।

सारथ्यप्पकासिनिया संयुत्तनिकाय-अट्ठकथाय
सळायतनवग्गवण्णनाय लीनत्थप्पकासना समत्ता ।